

שם המחבר

כפי שראינו הדפסת שם המחבר בשער הספר היתה מקובלת מאוד. בכל זאת היו מחברים שנמנעו מלפרסם את שמם בשער הספר. תופעה זו היתה קיימת גם לפני המצאת הדפוס, ודנתי בה מעט במקום אחר.¹ אחזור כאן על מקצת הדברים, ואוסיף עליהם. אכן עיקר עיסוקנו יהיה בהעלמת שם המחבר לאחר המצאת הדפוס, ומה היו הסיבות השונות להעלמה זו. אציין שיש מקרים שהעלמת שם המחבר, העלמת שם המדפיס, ועוד העלמות מסוגים שונים, נעשו מפני השלטון. לאמור, מדפיסים שלא קיבלו מהשלטון רשיון להדפסה, או שרצו להערים על הצנזורה, העלימו את שם המחבר או את שם המדפיס, ועוד דברים מסוג זה, ובכך איני עוסק בפרק זה.²

א. המחבר לא יפרסם את שמו - כדי לא לקבל הנאה בעולם הזה

כך כתב בעל ספר חסידים:³

לכך חכמים הראשונים לא היו כותבים ספריהם בשמם, ולא היו מניחים לכתוב שמם על ספריהם, כגון מי שחבר תורת כהנים מכילתא ברייתות ומדרשים ואגדות

1 ראה עמודים, כתיבת והעתקה, עמ' 311-313, 419-427.

2 עם זאת, ברצוני להעיר הערה קטנה. בשנת תכ"ד נדפס בויניציאה ספר לחם סתרים, על מסכת עבודה זרה, בעילום שם המחבר. לדעת M. J. Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book*, V. 2, Lieden-Boston, 2011, p. 859. הסיבה לכך היא משום שהספר עוסק במסכת עבודה זרה, ויש בה חומר שהכנסיה החרימה אותו. לדבריהם, גם שם הספר 'לחם סתרים' מעיד על כך. ברם יש מקום לעיין בהשערה זו. הרי המחבר כתב הקדמה לספר ובה חתם את שמו במפורש: ר' שלמה אלגאזי. בנוסף לכך, המחבר לא ישב בארץ שבה שלטה הכנסיה, אלא הוא ישב באותה העת באיזמיר, ואם כן לא היה לו לחשוש מפני הכנסיה.

3 ספר חסידים, סימן שסז, מהד' ר"ר מרגליות, ירושלים, תשל"ח, עמ' רעא, וכן במהד' ר"י הכהן ויסטינצקי, מהד' שנייה, פפד"מ, תרפ"ד, סי' תתרנב, עמ' 265. ויסטינצקי העיר: "מצינו לספרים הראשונים שנקראו על שם מחבריהם כמו יהושע, שמואל, ישעיה, ירמיה, יחזקאל, וכן ספרי חכמינו אבן עזרא, רש"י, רא"ש ורבינו בחיי". ברם אין זו שאלה, שהרי בעל ספר חסידים דייק ואמר ולא כתבו בספריהם "אני פלוני בר פלוני", כלומר בספר עצמו אין כל רמז לשמו של המחבר. וביחס לשם הספר, אין בידינו ראיה כי יהושע או שמואל וכד' הם שנתנו שם זה לספר. יחר על כן, בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 317-319, הוכחנו כי לספרים אלו ניתן שם על פי תוכנם, ולא כדבריו. גם ביחס לספרים האחרים שהזכיר, אין ספק שהמחברים לא קראו להם בשם זה, אלא הם נקראו כך בדורות מאוחרים.

ותקוני עולם⁴ כגון מסכת סופרים, ולא כתבו בספריהם אני פלוני בר פלוני כתבתי וחברתי זה ספר כדי שלא יהנה בעוה"ז ויפגום שכרו לעוה"ב, או היו ממעטים לו בעוה"ז זרעו ושם טוב מזרעו כנגד הנאה שנהנה בעוה"ז, שקבל הנאה על שמו.

לאמור, חכמי המשנה והתלמוד לא פרסמו את שמם על שם יצירותיהם, כיון שלא רצו לקבל הנאה בעולם הזה,⁵ כי הדבר יגרום להם הפסד שכר בעולם הבא, כנגד ההנאה שנהנו בעולם הזה. אפשר גם שהדבר יגרום להם הפסד בצורות שונות אף בעולם הזה. ואכן ידועים כמה ספרים מתקופת הראשונים שמחבריהם לא כתבו את שמם, וכפי שנראה בהמשך הדברים. אמנם הואיל והמחברים הללו לא כתבו הקדמות לספרם, אין אנו יודעים מה הסיבה האמיתית שהביאה אותם לא לפרסם את שמם. יתכן שהם סברו כדברי בעל ספר חסידים, ויתכן שיש להם הסבר אחר, וכפי שנכתוב בהמשך מדברי החיד"א.

ב. המחבר אינו חייב לכתוב את שמו - כאשר לפנינו ספר ליקוטים

אכן מצינו ספר אחד מתקופת הראשונים, שהמחבר לא פרסם את שמו, אבל הוא מצא לנכון לכתוב בהקדמתו את הסיבה לכך. כוונתי לספר ארחות חיים, וכך כתב המחבר בהקדמתו:

אמר הכותב ידעתי בעצמי וראו עיני גלמי, ומכיר אני בחסרוני שאין זה מקומי, שיקרא שמי על ספר קובץ מדברי הגדולים לקטטים אחד לאחד, כי אין איש בארץ נופל ממני כל הקהל כאחד, זו תינוקות של בית רבן יחד יודעים שאין במלאכה הזאת שום שררה, ומקום להתגדל ונטילת עטרה, אלא מלאכת הבלבלר מעתיק מגלת ספר.

מחבר ארחות חיים העלים את שמו מפני שסבר שאין בספרו חידושים הלכתיים, אלא רק ליקוטים מחכמים אחרים, ולפיכך אין מן הראוי שייקרא שמו על ספר מעין זה.⁶ אף על פי כן, נראה כי המחבר רמז לשמו בראש הקטע השני של הקדמתו: "אני הגבר ראה נדוד

4 ר"ר מרגליות בהערותיו כתב שאולי צ"ל: וסדרי עולם, והכוונה לסדר עולם רבה חוטא, אבל קשה להבין כיצד יפרש את המשך "כגון מסכת סופרים".

5 נראה שבעל ספר חסידים סבור שיש כאן משום גדר של הנאה מדברי תורה, והואיל ואסור לאדם לקבל הנאה מדברי תורה, לכן הראשונים לא הזכירו את שמם.

6 גם בעל ספר ארחות צדיקים, שאף הוא בעיקרו של דבר ספר ליקוטים, העלים את שמו. אציין בזה לספר ארחות צדיקים, עם פירוש דרך טובים לר' חיים יצחק ליפקין, ירושלים, תשמ"ג, מבוא עמ' 7, ששם הוסבר: "יתכן שבגלל יחודו של הספר לא צוינו שמות הספרים שמהם נבנה הספר, ומכיון שהמחבר לא כתב שמו בשער הספר אין בזה משום מה שאמרו חז"ל שצריכים לומר דבר בשם אומרו ולא להתפאר בשל אחרים. ועוד הספרים הנ"ל ושמות מחבריהם ידועים". הרי לנו חידוש מעניין מה טעם לא כתב המחבר את מקורותיו. מכל מקום בעל ארחות חיים לא סבר כך, שהרי הוא כותב את מקורותיו במפורש, למרות שהעלים את שמו. וכן הוא בספר כלבו, ומקובל ששני ספרים אלו חוברו על ידי אותו מחבר, כפי שכתבנו בהמשך.

כהגלות נגלות" וכו'. ראשי המלים הם: אהרן כהן.⁷ והנה יש הסוברים כי ספר כלבו הוא מהדורה קמא של ארחות חיים.⁸ נמצא כי מה שהסביר בהקדמתו לארחות חיים, שאינו צריך לגלות את שמו, כן יסביר גם ביחס לכלבו.⁹ אמנם תמוה מעט מה טעם לא כתב המחבר הקדמה לכלבו.¹⁰

ניתן לומר כי המחבר כתב מה שכתב משום ענוה, רוצה לומר הוא התכוון בזה לרמוז שכאילו אין בספרו חדושים עצמאיים.

ג. המחבר אינו חייב לפרסם את שמו - מטעם ענוה

דברים שאמרנו בסוף הקטע הקודם, כי יש מחברים שלא פרסמו את שמם, משום שסברו שיש בכך משום מידת גאווה, לא נאמרו בראשונים בצורה מפורשת, אם כי הדעת נוטה לומר כך.

ואכן האחרונים כותבים בוודאות כי אם בספרי הראשונים המחבר העלים את שמו, הטעם לכך הוא מידת הענוה. הרי לנו דוגמה מספר תניא, שהוא אחד מספרי הראשונים שמחברו לא כתב את שמו. על כך כתב ר' גדליה אבן יחיא בספרו שלשלת הקבלה:¹¹ "ונעלם שם המחבר לרוב ענותנותו".¹² כך כתב גם ר"א הלוי על ספר משמרת הבית:¹³ "שקבלה בידינו שספר זה הרב המחבר הרשב"א הוא שחברו להשיב על מה שהשיגו עליו, ומרוב ענוה שהיתה בו את שמו לא הזכיר על הספר הנזכר". גם ר' מאיר אייזנשטט הסביר כי יש מחברים שהעלימו את שמם מטעם ענוה, והוא חקר אם אכן ראוי לעשות כן:¹⁴ "שאלה קטנה אשר העיר לי ה' און בלמודים והרהרתי בלבי, שקצת מחברי ספרים העלימו שם מרוב ענותנותם אם משנת חסידים הוא זה". כפי שנראה בהמשך, יש טעמים נוספים להעלמת שם המחבר.

7 על רמיזות בספרי האחרונים ראה לקמן אות (יג).

8 ראה עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 218-219.

9 מעניין לציין לדברי ר"ד קונפורטי, קורא הדורות, מהד' אהבת שלום, ירושלים, תשס"ח, עמ' צג: "ושמעתי אומרים שאשה חכמה חברה ספר זה [כל בון] אבל אין דעתי נוטה לזה מפני שחכמת הספר ההוא אינו מדעת אשה אלא מדעת איש חכם גדול ורב מובהק ומחמת ענוה יתירה שהיה בו לא רצה להזכיר ולפרסם שמו בתוך הספר".

10 לשם הדיוק, קיימת הקדמה קצרה לכלבו, אבל אין לדעת מידי מי יצאה.*

11 שלשלת הקבלה, ויניציאה, שמ"ו, דף נו ע"ב; ירושלים, תשכ"ב, עמ' קכט.

12 החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך תניא, חלק על שלשלת הקבלה וכתב כי ידוע מי המחבר, וכן כתבו עוד חכמים, אבל לענייננו כאן אין זה מעלה או מוריד. ברצוננו רק להראות את הנקודה של מידת הענוה.

13 שו"ת גינת ורדים, חלק יורה דעה, כלל ד סימן א, ד"ה וכבר. אפשר גם שהרשב"א העלים את שמו כדי שלא יאמרו, שהמחבר מתאמץ להוכיח שלא טעה, מפני שזו דרכם של מחברים לא להודות בטעותם, אבל באמת אין בתשובותיו להשגות דברים של ממש.

14 שו"ת פנים מאירות, הקדמה לחלק א.

ד. המחבר אינו חייב לפרסם את שמו - אם שמו מתפרסם בדרך אחרת

כאמור, החיד"א עמד על כך שיש ראשונים שלא פרסמו את שמם, והסביר זאת כך:¹⁵

ודע שמה שכתבתי דמזמן הגאונים כל מחבר ספר כותב שמו עליו, אע"ג דהרי"ף והרא"ש והמרדכי לא כתבו הקדמות ולא כתבו שהם ז"ל חיברו, כיוון שתלמידיהם ידעו שהם ז"ל חיברו והם פרסמו הדבר כמו שיכתבו הם דמי. ועוד שנראה שהרא"ש קרא שם הספר אשרי על שמו. וכן המרדכי. והעיטור אפשר שהיה כתוב ונאבד וכבר נודע. וס' מחיבות וס' הבתים אין בידינו הספרים, ואפשר דשם היה כתוב. ורש"י ז"ל מסר הפירושים לנכדיו ותלמידיו ופרסמוהו. וס' החינוך כבר רמז איזה רמז. ומה שנשאר בלי ידיעה הוא ספר הכלבו וספר הנייר. גם מחברי התוספות אפשר שבכתיבה היה נודע מי המחבר, והראשונים ידעו ומזכירים כל אחד בשמו. והלכות גדולות תלמידיו ידעו, באופן דרובא דרובא כתבו שמם או מסרו לתלמידיהם ועי"ז נודע שם המחבר.

החיד"א מנה כאן שמות של כמה חיבורים מתקופת הראשונים, שמחבריהם לא פרסמו את שמם. במקום אחר דנתי באורך רב בדבריו, ולא אחזור על כך כאן.¹⁶ אכן, הנקודה העיקרית בדבריו היא כי הוא סבור שדעתם של הראשונים היא זו: כאשר ברור למחבר שהציבור יידע מי חיבר את ספרו, אם מפני שתלמידיו ימסרו זאת לציבור, אם מפני שעל פי שם הספר ניתן לדעת מי הוא המחבר, או מפני כל סיבה אחרת הציבור יידע מי המחבר, אזי אין המחבר חייב לכתוב את שמו.

האחרונים הוסיפו על דבריו, ומנו עוד סיבה הפוטרת את המחבר מלכתוב את שמו על חיבורו, וזו היא:

ה. המחבר אינו חייב לכתוב שמו - אם אין מדובר בעניין הלכתי

כתב ר' שבתי ב"ר אלעזר זוסמן כן:¹⁷

אמר המחבר בתחלה כאשר נתתי הספר ההוא להמסדר... אז סדרתי להשער לבוא סתום שם המחבר,¹⁸ וג"כ שלא להדפיס כלל הסכמות הגאונים בפרטם, כי המה מפרשים בדבריהם שם המחבר כידוע, רק להדפיס הסכמות בכולל... והטעם הי' עמדי באשר ראיתי לזקן דודי הגאון בעל פנים מאירות שכתב בהקדמתו לספרו¹⁹... ואנכי הקטן כתבתי על זה תשובה באורך... והעלתי כך, באם שספרו נוגע במה ששיך לדינא לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא הלכה למעשה, אז הדין נוטה

15 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך ספר הזכרונות.

16 ראה עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 423-427.

17 ספר מאיר נתיב, אלטונא, תקנ"ג, הקדמה.

18 כלומר, המחבר קבע את שער הספר באופן ששמו של המחבר יהיה סתום ונעלם.

19 ראה לעיל הערה 14.

שצריך המחבר להזכיר שמו להודיע ממי יצאו הדברים הנאמרים בספרו ואף שספרו כאן... ואם ספרו אינו בגדר זה אזי הדין נוטה להעלים המחבר שמו, כי אם יראה המעיין שהוא נכון לא יספר בשבחו של חברו... ואם ירע בעיניו דבריו ישתוק גם כן לפצות פיו ולהטיל דופי ושמצה על המחבר ולא יקרא בשמו... ובגלל הדבר הזה הי' הטעם עמדי סתום שמי בספרי מאיר נתיב כי אין בזה הספר חידוש הנ"מ²⁰ לדינא...

לאמור, רק בדברי הלכה יש חובה להזכיר את שם הכותב. והואיל ובספרו זה אין חידושים הלכתיים מעשיים, אין הוא צריך להזכיר את שמו. המחבר כתב בהקדמתו כי לאחר החלטתו זו הוא קיבל מכתב מאביו שעליו להזכיר את שמו. הנימוק של אביו היה כי על ידי פרסום שמו הוא יתפרסם, ויוכל לקבל תמיכה כספית להוציא לאור את שאר חידושיו. המחבר ממשיך וכותב כי בעקבות זאת הוא עשה רצון אביו, ופרסם את שמו כמחבר הספר.

כך כתב גם ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים:²¹

ולפי דעתי הקלושה יש להכריע, דבענין הלכות הנוגעי' לדינא נחוץ לדעת מי הוא המחבר אם הוא ראוי והגון לסמוך עליו ועל דבריו, ובמה שחולק על אשר קדמוהו וכדומה, אבל בעניין אגדה ודברי תוכחה, מה לנו לדעת שם המחבר, הדברים יתנו עידיהן אם יכנסו בלב שומעיהם ויהיה נושאי' תן בעיני רואיהם...

על יסוד הדברים הללו, סיים המחבר את הקדמתו באומרו שבגלל סיבה זו מצא לנכון לא לכתוב את שמו כמחבר הספר, שהרי ספר זה אינו ספר הלכתי. ואכן בשער הספר נדפס: "ספר ייטב לב על חמשה חומשי תורה אשר חנן אלהים את עבדו תחת כי אהב את אבותיו ויבחר בזרעו אחריו, הנה הוא נחבא אל הכלים, דך ונכלם, וילט פניו באדרתו ויגלם, זה שמו לעלם."²²

לשם שלימות העניין אציין כאן כי נכדו, ר' יואל טייטלבוים, חלק עליו והוא סבור:²³

כדור הזה רבו המזייפים העושים תורתם פלסתר, גם בדברי אגדה צריך להזכיר שם אומרו, דנחוץ לדעת איכותו של בעל השמועה ומהותו, אם ראוי לשמוע דבריו, ואם לא נודע מבטן מי יצאו הדברים, הרי זו סכנה לנפש ללמוד בספרי אגדה כאלו,

20 הנפקא מינה. כלומר, אין בחידושים שבספר עניינים הלכתיים מעשיים, אלא רק חידושי תורה לכשעצמם.

21 ייטב לב על התורה, סיגט, תרל"ה, הקדמה.

22 בספר דרך הטובה והישרה לרש"י קליין, שיצא לאור שנית בשנת תש"ל על ידי תלמידיו, נכתב על ידיהם באקדמות מילין לספר: "והנה הרב המחבר זצ"ל העלים את שמו בהדפסתו את הספר מרוב ענותנותו (על כך ראה לקמן ליד הערה 149), אמנם כן כשהדפיס את ספרו קול סופרים על דיני סת"ם, הזכיר את שמו על ספרו בהיותו ספר הלכה, כמובן". יש לדעת שאף שהעלים את שמו, הרי רמזו בשם הספר: ייטב=יקותיאל יהודה טייטל בוים, והעיר על כך ג' בן מנחם, מספרות ישראל בהונגריה, ירושלים, תשי"ח, עמ' 106, מס' 6.

23 דברי יואל על התורה, חלק א, הוצאה שלישית, ברוקלין, תשמ"ב, פר' חיי שרה, עמ' תצח.

שבעונותינו הרבים רבו המזייפין מדרשי חז"ל ודברי הראשונים בפירושי האגדות, ומכניסים לתוכן דברי פלסתר רחמנא ליצלן, וסופם של בני אדם ללמוד ממנה הדרכה ועצות בעיקרי הדת והאמונה, כי כל זה נכלל בדברי אגדה... ולכן בימינו אלו אין ללמוד בשום ספר, אם לא נודע מי המחברו ואם ראוי לסמוך על דבריו...

לדבריו, דברי אגדה משמשים בדורנו כמקור לדעת מה השקפת חז"ל בעיקרי האמונה. הואיל ולפי דעתו יש כיום אנשים המפרשים את דעת חז"ל שלא כראוי, ונמצא שבכך הם מטעים את הלומדים, לכן יש צורך לדעת מי המפרש, כדי שנדע אם יש לסמוך על פירושו אם לאו.

אמנם לעצם דברי רי"י טייטלבוים יש להעיר, כי מצאנו מחברים שכתבו ספרים הלכתיים ולמרות זאת העלימו את שמם. הרי מספר דוגמאות: ²⁴ שו"ת רמ"ע מפאנו, שו"ת מעיל צדקה, ²⁵ ספר הזכרונות לר"ש אבוהב, חיי אדם, חיבר לטהרה. ²⁶ הגדיל לעשות ר"א ווירמיש שכל שמונת החלקים של ספרו מאורי אור נדפסו בעילום שם המחבר. כך כתב על כך ר' חננאל ניפי בספרו זכר צדיקים לברכה: ²⁷ "כמוהו"ר אהרן וורמיש מק"ק מיץ חיבר ס' מאורי אור חידושים על התלמוד ומרוב ענותנותו לא הזכיר שמו, ונמצא זה רמוז בר"ת איזה שורות". ²⁸ היינו, שם המחבר לא נמצא בשער הספר; אמנם בהקדמת המחבר, או בפתיחתו המליצית, או בדברי הסיום שלו לספר, תמצא בראשי תיבות ובאותיות גדולות את שמו, או את שמו ושם אביו.

עתה נביא את דעתם של חכמים הסוברים שיש חשיבות, ואף חובה, לפרסום שמו של המחבר.

ו. יש חובה לכתוב את שם המחבר - כדי שנדע שאדם הגון חיברו

בעל ספר חסידים, הסבור שחכמים הראשונים לא פרסמו את שמם, והבאנו דבריו לעיל, סבור כי מאז החכמים הראשונים חל שינוי בגישה זו, ויש חובה לפרסום שם המחבר. השינוי החל בתקופת הפייטנות הקדומה, שבה החלו מחברי הפיוטים להזכיר את שמם בפיוטיהם. הוא גם נתן הסבר לכך, ואלה דבריו: ²⁹

24 ביחס לראשונים עלומי שם ראה עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 423-427. לפיכך נתתי כאן דוגמאות מספרי האחרונים.

25 וראה על שניהם לקמן אות (א). (יג)

26 וראה על שני האחרונים לקמן אות (א). (יד)

27 ספר זכר צדיקים לברכה יצא לאור יחד עם ספרו של רמ"ש גירונדי על גדולי ישראל ואיטליה שהוסיף דברים על ספרו של ר' חננאל, ושמו המקובל הוא: תולדות גדולי ישראל וגדולי איטליה, טריאסטי, תרי"ג. הערך על ר"א ווירמיש הוא בעמ' 11, אות כב.

28 ציין לכך גם מ' קטן, 'הרב אהרן ווירמיש ותלמידו אליקים כרמולי', ארשת, ב - ספר שנה לחקר הספר העברי, ב, ירושלים, תש"ך, עמ' 192. בהערה 4 הוא רשם במפורט את שמונת החלקים.

29 ספר חסידים, מהד' ר"י הכהן ויסטינצקי, מהד' שנייה, פפר"מ, תרפ"ד, סימן תע, עמ' 133.

בראשונה לא היו פייטנין עושיין חרוזות ולא שמם מיוסד עליהם בשירות תורה נביאים וכתובים,³⁰ כי בשביל להזכיר שמם לא יסדום, וברכות שתיקנום אנשי כנסת הגדולה אין שמם מיוסד ולא בחרוזות, ומאחר שהרשעים עושים פיוטים לא נאמר כלום כי איך יתכן שפיוטי הרשעים ישמע, אך שוא לא ישמע א-ל (איוב לה, יג), ולא היו יודעים איזה פיוט של צדיקים, וכדי שלא יאמרו רשעים אמרום תיקנו(ם) הצדיקים שמם בפיוטיהם,³¹ אם צדיק עשה הפיוט ושאיין³² הלשון טוב כפיוטי הרשע מוטב שיאמרו של צדיקים, שזכות מי שעשה הפיוט נזכר לטובה לאומרו, ורשעת רשעים נזכרת לרעה לאומרי פיוטיהם,³³ וכיון שהתחילו הצדיקים לעשות פיוטים ושמם רמוז בהם ולא יוכלו הרשעים לומר³⁴ אנו עשינו אותם³⁵ והיו מקנאים...

30 דברים אלו קשים, שהרי שמם של המחברים בשירות שבתנ"ך כתוב ומפורש. כגון: "אז ישיר משה ובני ישראל" (שמות טו, א), "אז ישיר ישראל" (במדבר כא, ז), "ותשר דבורה וברק בן אבינועם" (שופטים ה, א), ועוד. ואין מן הצורך לומר, שברוב מזמורי תהלים נמצא שם המחבר במשפט הפתיחה. ייתכן שכוונתו לומר כי אין שם המחבר רמוז בתוך היצירה עצמה בצורה של אקרוסטיכון וכד', ועדיין צריך בירור.

31 מ"מ זלאטקין, שמות הספרים העבריים, ניישאטעל, תש"י, עמ' 19 הערה 5, ציין לספר חסידים והקשה: "קשה להניח שזהו הטעם האמתי, כי באופן זה, למה הפייטנים מזכירים לפעמים שמות הקרובים שלהם, או הנם מרמזים לענינים אחרים כמו, למשל, לשם העיר וכדומה". אבל אין זו קושיה, כי לשיטת ספר חסידים ניתן לומר שאף בזה רמוז לייחוסם. ייתכן גם שהפייטנים המאוחרים כבר הוציאו את המנהג מכוונתו הראשונה, כפי שהדבר קורה בהרבה מנהגים.

32 כלומר: אף שאין.

33 ראוי לציין כאן לדברי ר' אלעזר מוורמייזא בספרו חכמת הנפש (בתוך: ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, מהד' מכון סודי רזיא, ח"ב, ירושלים, תשס"ו, דף צד סע"א וע"ב): "וכל שאין בני העיר ראויים לכך שיהיו נשמעים לטוב, ומטה את לבם אחר הרע כדי שיכשלו, ומצליח את דברי הרע כדי שיהיו נמשכים אחריו ויכשלו. ולא עוד אלא שהרע יעשה ספרים ויהיו לדורות, ויעשה פיוטים ויאמרו לדורות, והטוב לא יהיה לו כן. כל זה כדי [=מפני] שגם הדורות שעתידין להיות אינם ראויים, וכדי שיכשלו אף הם מניחין מן השמים כל זה, ומגלגלין חובה ע"י חייב. לפי שגלוי לפניו שהדורות אין ראויים, ומניח לזה שאינו הגון קודם לכן עשות ספרים ופיוטים. שאם זכו הדורות היה מניח אלה הספרים ופיוטים טובים לעשותם". כלומר, פני הדור קובעים מי הם החיבורים הנשמרים לדורות. הואיל והדור אינו ראוי, לכן ספרי צדיקים ופיוטיהם אוכדים מהעולם, ואילו חיבורי הרשעים נשארים. מובן אפוא שלפי גישה זו, יש חשיבות לדעת מי כתב את הספר, ומי חבר את הפיוט.

34 מובן שאף פרט זה אינו בדוק, ובמשך הזמן אף גרם לטעויות בייחוס פיוטים. די לציין כי היו שקבעו כי מחבר מסוים הוא שבתאי על יסוד זאת, ולא צדקו בזה. הדברים ארוכים, ואציין רק לדברי ר' יעקב שור בפירושו לספר העתים, תקונים ומלואים, עמ' 363, או ח"ב, וכדבריו כתב גם ר' חיים אלעזר שפירא, בסוף חיבורו משיב מפני הכבוד, בספרו חמשה מאמרות, ברגסס, תרפ"ב. אפשר לצרף לכאן את תפילת נשמת כל חי, שראשי התיבות שלה: שמעון, והיו שאמרו שהכוונה לשמעון כיפא הנוצרי. ראה מחזור ויטרי, מהד' רש"ה הורוויץ עמ' 282, מהד' ר"א גולדשמידט עמ' תיב, הערה 19, ובציוני.

35 מן הראוי לציין כי מאוחר יותר מצאנו הסבר דומה לזה הקשור לכתיבת ספרי קבלה ולציון שמו של המחבר. כך כתב ר' שם טוב גאון, מתלמידי הרשב"א, בספרו בדי הארון, והבאנו דבריו הערה 38.

בעל ספר חסידים דיבר כאן על הפיוטים, כלומר על תפילות, ויש חשיבות שמחברן יהיה אדם הגון וראוי, כדי שהתפילות הללו יעלו לרצון. לכן ראוי לדעת מי מחברן, אבל הוא לא אמר את דברו באופן מפורש בעניין מחברי ספרים.

ז. יש חובה לכתוב את שם המחבר - כדי לדעת כיצד להתייחס לטעויות בספר

כך אנו שומעים מפי ר' יהודה קנפנטון, תלמיד הריטב"א:³⁶

ובעבור שלא³⁷ ימצאו שגיאה בספר לא יטעו בה, אחר שידעו שאיש ריק מחכמה אמרה, שאם לא הייתי מזכיר שמי אולי בקוראם בספרי זה ימצאו בו שגיאה או שגיאות ויחשבו שאדם גדול אמרו או אמרם ויהיו נכשלים בה או בהם...

לאמור, לדעת ר' יהודה, המחבר צריך לפרסם את שמו מסיבות אחרות. אם ידעו שמחבר הספר הוא אדם גדול, אזי גם אם ימצאו דברים שאינם מובנים בספר, לא ימהרו להחליט כי יש לפנינו שגיאה. ברם כאשר מחבר הספר אינו אדם גדול, אזי קל יותר לומר שאכן יש שגיאה בספר. מסתבר שכוונתו של ר' יהודה לא לשגיאות סופרים, היינו לטעויות הנובעות מהעתקה שאינה נכונה, אלא כוונתו לשגיאות של מחבר הספר עצמו, היינו, מחבר הספר שגה בהכנת ענין מסוים, וכד'.

ח. יש חובה לכתוב את שם המחבר - כדי לדעת אם המחבר בר סמכא

כך כתב ר' שם טוב גאון, מתלמידי הרשב"א:³⁸

אשר עוד בקשה נפשי ומצאתי דבר שצריך להזהר בו כל איש אשר רוח ה' בקרבו... וידעתי שימצא ספרים רבים מחוכרים בחכמה הזאת ואפשר שקבל השלם הזה ראשי פרקים ויבא לעיין באותם הספרים ויפל בפח יקוש... ואולי כי אותו המחבר לא היה מקובל איש מפי איש ככל הצורך... או שמצא גם הוא ספרים אחרים... והוא לא ידע... והעתיק דברים רבים לחבר חבור אחד אשר לא ידע דרכם ותחבולות חכמתם ושנה כונתם במילה אחת... כבר הכריזו על זה המשכילים הראשונים ובעלי המוסר שלא יקרא החכם בשום ספר עד שידע שם מחברו, והוא הנכון, כי בהיותו יודע מי חברו יתפרסם אצלו דרכו וכונתו איש מפי איש עד בני דורו, וידע אם הוא בר סמכא וממי קבל ואם נתפרסמה חכמתו ורכנותו, כי אפשר שהיה גדול בחכמה אחת ולא באחרת.³⁹

36 ספר ארבעה קנינים, מהר"ר רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק, תשנ"ז, עמ' עה.

37 היינו: ובעבור שאם ימצאו, ומצינו סגנון מעין זה בספרות ימי הביניים, ואפשר גם לומר שנקט לשון סגי נהור.

38 בספרו בדי הארון, נדפס בתוך ספר עמודי הקבלה, כרך א, ירושלים, תשס"א, עמ' יז-יח.

39 הוא חזר על כך, שם, עמ' כ.

מן הראוי לציין שהסבר זה מתייחס לכתיבת ספרי קבלה, אבל דומה שאפשר לקבל אותו נימוק גם ביחס לספרים אחרים. ואכן כך מצאנו אצל האחרונים. הרי לנו דברי ר' יששכר בער:⁴⁰

מסכים אני עם המחברים שפרשו שמותיים הן מצד הדין הן מצד ענוה. מצד הדין עיין בחה"מ סי' כ"ה סעי' ב דברי הרמ"א, ובי"ד ססי' רמ"ב בש"ך, אם יש איזה מחלוקת יש לילך אחר מי שגדול בחכמה ע"ש, ואם אינו ידוע מי הוא המחבר מי יודע אם הוא קטן או גדול. ועוד יש כלל בזה אחרי רבים להטות, וא"כ לפעמים יחשב אחד לשנים, באם אמר אחד ידעתי שזה פסק כך, ואח"כ ימצא גם בחיבור של זה כך ובאמת אחד הוא, וכמו שכתב הש"ך בי"ד ססי' קי"א וז"ל, הלא כבר נודע דבעל משמרת הבית הוא הרשב"א שחבר תורת הבית והוא נוגע בדבר עכ"ל, וע"ש בחה"מ ובי"ד שם עוד כמה חורבו' שיש לחוש בזה. ולפ"ז יש בזה גם צד ענוה כמה שמזכיר שמו שאם יחלק עליו איזה גדול ממנו, שיפסקו כהגדול, ולפענ"ד אין להשיב על זה.

ר' יששכר כתב כן ביחס לספר הלכתי. אבל ביחס לספר בענייני אגדה יש מחבר החושב אחרת. כך כתב ר' יוסף אליהו וינוגרד:⁴¹

ומכל מה שכתבתי בזה יבין וידע כל מעיין ראשית דברי ואמרי פי כי הודעת שמי בראש שער אינה מוכרחת ורחוקה מהגעת התועלת, כי איש פחות ערך כמוני אשר בשפל ישב מי יודעו ומי מכירו על שמו, והמעטים אשר בתוכם אנכי יושב והם המכירים ויודעים אותי רק בהכרת פרצוף פנים, הלא יתמהו ויאמרו הגם זה במחברים? ולכן העלם שמי הוא יותר טוב להגעת התועלת מהגילוי. כי אם שמי נעלם לא נכתב ולא נקרא, הלא אפשר ימצאו איזה מחשבים, שהכתבים והחידושים האלה ממקום קדוש יהלכו, ואדם גדול וחשוב אמרן וחידשן, ויתקבלו יותר ויקבעו בלב המעיינים, משאילו הודעתי שמי ולא שמעה אזנם מעולם משם איש כזה, הלא יכירו ויבינו הכל כי הכותב הזה קטן הוא ודל, ויהיה זה סיבה להפסד כונתי בחשקי וחפצי להיותו נדפס, אולי אזכה שיהיו דברי נאמרים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואגורה עולמים באהלי תורה.

נמצא אפוא כי בספר שעניינו דברי אגדה לא רק שאין חובה להזכיר את שם המחבר, אלא אולי אף עדיף לא להזכירו. אגב, אמנם הספר המדובר הוא ספר דרשות העוסק בענייני אגדה, אבל משולבים בו גם מעט מדברי הלכה, ונראה שהמחבר סבור שהואיל והם אינם עיקר, נחשב הספר כעוסק בענייני אגדה.

40 ספר ים יששכר, מיץ, תקכ"ט, הקדמה ד"ה אגב.

41 נתיבות החיים, ירושלים, תר"ע, בהקדמה. מהדורה זו נדפסה בעילום שם המחבר. שמו נודע על ידי בני משפחתו שהוציאו לאור את שאר כתביו אף הם בשם נתיבות החיים, על הרמב"ם, ירושלים, תשט"ו; על בבא קמא, ירושלים, תשכ"ד; על סדרי נשים ונזיקין, ירושלים, תשנ"ה, ובהקדמתם גילו את שמו. וראה לקמן הערה 150.

בנוסף לחכמי האחרונים שהזכרנו זה עתה, מצאנו בדבריהם של אחרונים נוספים התייחסות לשאלת כתיבת שמו של המחבר, ואביא אחד מהם שהעלה בדבריו נקודה נוספת. *

ט. לעתים המחבר אינו חייב לכתוב שמו, ולעתים הוא חייב

כתב ר' יעקב מליסא בצוואתו:⁴²

וכאשר תביאו לדפוס אף שאני לא כתבתי שמי על הספר, כי בעוונותינו הרבים השנאה והקנאה גוברת בדורינו, ואולי יאמרו אף זה בין המחברים ומבלי עיון יהיה כצחוק בעיניהם, ובלי ידיעת שם המחבר יבואו לעיין בהם, ואני מקוה להשי"ת שאחר העיון ימצאו בהם דברים טובים. אולם אחר שכבר נדפסו הרבה מחיבוריי ובעזה"י נתקבלו, לזאת כאשר תדפיסו תכתבו שמי על החיבור, מי זוטר מה דאמר דוד אגורה באהלך עולמים, שפירשו חז"ל שיאמרו דבר הלכה משמו, ועי"ז יהיה שפתותיו דובכות בקבר.

לאמור, בהיות המחבר בחיים הוא הדפיס את הספרים: חות דעת על יו"ד, מעשה נסים על הגדה של פסח, מקור חיים על הלכות פסח, נתיבות המשפט על חו"מ, ועוד, ובכולם לא נרשם שמו של המחבר. אמנם נאמר בשער של הספר השני כי הוא המחבר של חות דעת, וכן בשער של הספר השלישי נאמר כי המחבר הוא המחבר של שני הספרים הקודמים וכן הלאה.

לדבריו, הואיל והספר יגרום לכך כי יבזו את המחבר ואת חידושיו, לכן העדיף שלא לפרסם שמו על ספרו, עד שיתקבל בין הלומדים. אבל אחר שהספר נתקבל עליו לכתוב את שמו. בספר נתיבות המשפט מהדורה שנייה, לבוב, תקצ"ה-תקצ"ו, נדפס בשער: "אשר חיבר כבוד הרב הגדול הגאון האמתי המופלג בחריפותו ובקיאותו בש"ס ופוסקים והוא באחד ביראתו וענותנותו כבוד שם תפארתו מוהר"ר יעקב נ"י אב"ד דק"ק ליסא". מהדורה זו נדפסה לאחר מות המחבר,⁴³ ולכן אין לדעת אם המחבר היה מגלה את שמו במהדורה זו. יש להניח שהיה עושה כן, שהרי מהדורה שנייה מלמדת כי הספר נתקבל. דומה שכן סברו המדפיסים, ונהגו על פי מה שכתב בצוואתו שציטטנו לעיל: "אולם אחר שכבר נדפסו הרבה מחיבוריי ובעזה"י נתקבלו, לזאת כאשר תדפיסו תכתבו שמי על החיבור".

י. אי פרסום שם המחבר נותן פתח לזיופים ולשינויים

על כל האמור יש להוסיף כי אי פרסום שם המחבר נותן פתח לזיופים. זיוף ספרים נעשה מאז ומעולם, והוא מתבצע בשתי דרכים עיקריות. הדרך הנפוצה היתה שאדם כותב ספר,

42 העתקתיה מתוך הספר אשר יצוה, מהר" אהבת שלום, ירושלים, תשס"ד, חלק שני, עמ' תקיב, סי' כח.

43 בכך יש להסביר את ריבוי השבחים בשער, שהוא מעשה ידי המדפיסים. ברור שברכת החיים נ"י בשער היא טעות המדפיסים.

וכדי שהספר יתקבל הוא קורא עליו שם של מחבר אחר, ובדרך כלל אותו מחבר הוא אדם ידוע ומפורסם, וכך יתפרסם גם הספר. לאמור, מטרת המזייף היתה להפיץ רעיונות מסויימים, או כל מסר שהוא, וכדי שהדבר ייקלט בציבור ההכרח הוא לייחסם לאדם גדול. אבל היו אנשים שעיקר עניינם היה לפרסם את עצמם. לפיכך, הם לקחו ספר ומחקו את שם המחבר, וכתבו את שמם כמחבר הספר. מובן מאליו, שיותר קל לעשות כן כאשר הספר נתפרסם מלכתחילה ללא שם מחבר.

גם לכך לא חסרות דוגמאות,⁴⁴ אבל נביא כדוגמה את שאירע לאחד מהספרים שהזכרנו לעיל. הרי לנו מה שכתב אבי מורי ד"ר ר' יהודה שפיגל ז"ל:⁴⁵

רבה של סיגט בימים ההם בשנת תרל"ה, הרב יקותיאל יהודה טייטלבוים הדפיס את ספרו ייטב לב על התורה בסיגט, וברוב ענוותנותו לא רצה להזכיר שמו בשער הספר במפורש, הואיל ויש חילוקי דעות בין הקדמונים אם מחבר ספר מחויב לפרסם שמו בחיבורו. הסיר ר' מאיר פקטה⁴⁶ את השערים, והדפיס שערים אחרים עם שמו כמחבר הספר. המזל לא האיר פנים לר' מאיר פקטה ונכשל. העתון מחזיקי הדת שהופיע בלבוב מיום כ"א בחשון תרמ"ב תחת הכותרת "קושטא קאי שיקרא לא קאי" גילה ברכים את התרמית של ר' מאיר שווארץ... בשנה שעברה לקח הספר היקר ייטיב לב אשר חיבר רב אחד גאון וקדוש ישראל ולרוב ענוותנותו לא חרט שמו על שער הספר... והמאיר לארץ הזה קנה מאת מוכרי ספרים הרבה ספרים ויסר מעליהם את השער אשר נדפס בפקודת המחבר, וידבק להם השער החדש אשר הדפיס פ"ק לבוב כנ"ל וישלחם לארץ אחרת למען ינחל עבורם הון וכבוד אשר לא לו יאתה, לא ידענו מה היה לך מאיר... הכי לא עלה על לבך אשר יודע הדבר ותנחיל⁴⁷ קלון תחת כבוד... שמע בקולי לך אל הרב המחבר והשב לו את העושק, זרה הלאה את שער החדש, והגאון המחבר יעבור על מדותיו וימחול לך.⁴⁸

אכן לא תמיד הזיופים נוגעים לשם המחבר. לעתים הם בתוכן הספר, ובמקרה זה יותר נכון לומר שנעשו שינויים בתוכן הספר הואיל ומחברו אינו ידוע. לפנינו דוגמה אחת. בשנת תק"ן נדפס בפולין או ברוסיה ספר בשם אותיות מחכימות הנקרא גם אלפא ביתא, בעילום שם המחבר. ספר זה תור ונדפס כמה פעמים בעילום שם המחבר, עד שר' דוד

44 בספר 'אסופה' לר' שמואל אשכנזי (בעריכת רי"י סטל), ירושלים, תשע"ד, עמ' 13-85, נרשמו דוגמאות רבות. דוגמה זו אינה שם.

45 תולדות ישראל והתפתחות החסידות ברוסיה הקרפטית, תל אביב, [תשנ"א], עמ' 225-226.

46 כפי שכתב אבי מורי בהמשך, אדם זה היה תושב חוסט, ושם משפחתו שוורץ. עוד זייפן אחד היה באותה העיר ובאותו הזמן, אבל לא התייחסתי אליו, כי מדובר בספרים שמחברם לא העלים את שמו, אלא בשעריהם נזכר שם המחבר במפורש.

47 נראה שצ"ל: ותנחל.

48 ראה גם ר"ח ליברמן, אהל רח"ל, חלק א, ניו יורק, תש"מ, עמ' 478-479 (שם כתב כי לא ראה את הספר עם השער המזויף, אבל בעמ' 480 הוא נתן צילום של השער המזויף. הסיבה לדבר היא כי דבריו נתפרסמו בתחילה כמאמר בשם 'מזייפי שערים', קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 397-398, ואז אכן לא היה בידו צילום השער, שהגיע לידי מאוחר יותר).

אריה בן המחבר הדפיסו שוב, ברדיצ'וב, תקע"ח, וכדפוס זה הוא גילה כי המחבר הוא אביו ר' צבי הירש מנדבורנא. הסיבה לגילוי היא, כי הזייפן: "... ושם אותו בכליו ולא נודע מבטן מי יצא הכר"ך⁴⁹ הנורא הזה וגם בת"ר⁵⁰ שיתעלם מן העין לא עמד טעמו בו באיזה מקומות שקיצר במקום שהרחיב המחבר זצוק"ל בעצמו". לאמור, הזייפן עשה שינויים בספר, ועל כן בן המחבר הדפיסו מחדש כראוי, ומתוך כתב יד המחבר, ולכן ראה בן המחבר לגלות את שם המחבר.⁵¹

יא. בתקופת הדפוס מתרבים הדיונים בעניין החובה להזכיר את שם המחבר

נוכחנו לראות כי לפני תקופת הדפוס היו כמה מחברים שהתייחסו לשאלה אם על המחבר להזכיר את שמו כמחבר. הנימוקים שכתבו המחברים לכאן או לכאן לא היו נימוקים המושתתים על דברי חז"ל, אלא הם היו נימוקים מצד הסברה. עם התפתחות הדפוס, וריבוי ספרים מסוגים שונים, אנו מוצאים דיון נרחב יותר בשאלה זו המושתתת בחלקו על דברי חז"ל. בנוסף לצורת הדיון, דומה שגם יש יותר מחברים המתייחסים לשאלה זו. אפשר שלהמצאת הדפוס יש חלק בהרחבה זו. אולי ניתן לומר ששער הספר הוא שגרם לכך.⁵² לאמור, מאותו זמן ששער הספר הפך להיות חלק בלתי נפרד מהספר, ומאותו רגע שעל שער הספר יש לרשום את שמו של המחבר, הרי שעמוד השער על כל הכתוב בו הופך להיות חלק בלתי נפרד מהספר עצמו. משום כך, הוצרכו המחברים לברר אם יש חובה לרשום את שם בעמוד השער. הראשון שדן בזה הוא ר' מאיר אייזנשטט.⁵³ הוא הסיק כי אם טעם הזכרת השם הוא כדי ששפתותיו של המחבר תהיינה דובכות,⁵⁴ אזי אין צריך לכך, כי קמי שמיא גליא שם

49 סימן הגרשיים מלמדנו שלפנינו מליצה. זאת על יסוד הפסוק ביחזקאל א, כב: כעין הקרח הנורא. המליצה מובנת ואין צורך לפרשה.

50 המליצה כאן היא על יסוד הביטוי בתלמוד, בבא מציעא כד ע"ב: בשר שנעלם מן העין (וכן על יסוד ההיגוי האשכנזי של ת' רפויה שהיא כמו ש' שמאלית). משמעו המליצה כי גם (הואיל וכד') לאחר (בתר בארמית) שהעלים את שם המחבר הרי שהחיבור קוצר וכו'.

51 ראה אלפא ביתא, מהד' מנוקדת, ברוקלין, תשס"ו, ושם צילום שעריהם של הדפוסים הראשונים והקדמת בן המחבר.

52 נקודה נוספת למחשכה היא העובדה שבתקופת כתבי היד כתב יד המחבר נשאר בידי, או בידי תלמידי, משפתתו וכדומה, ולכן קיימת האפשרות שניתן לברר מי כתבו, על סמך הכרת כתב היד. ראה עמודים, כתיבה והעתקה, פרק ראשון, סעיף ח. לעומת זאת בתקופת הדפוס, לאחר הדפסת הספר כתב יד המחבר אינו נשמר בדרך כלל. הד לכך אנו מוצאים בספר יהי שמו לעולם, שנדפס בעילום שם המחבר, אלטונה, תקס"ו. בסוף ההקדמה השנייה כתב המחבר: "ומסרתי כתיבתי לציר אמונים ספרא רבא לעשות מעשה ידי אומן לכתוב ולסדר דברי אלה שלא יראו החוצה מעשה אצבעותי בידי ממש, ויהיו נכרין לאנשי בריתי". כלומר, המחבר מסר את חיבורו כשהיה בכתב יד לסופר (למעתיק) כדי שיעתיקו, ואת ההעתקה הוא מסר למדפיס, כדי שלא יוכלו לזהות על פי כתב היד את המחבר. ❦

53 שו"ת פנים מאירות, הקדמה לחלק א, וצוין כבר לעיל הערה 14.

54 כוונתו למאמר התלמוד ביבמות צו ע"א: "א"ר יוחנן משום רשב"י כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובכים בקבר".

המחבר. אבל אם הוא עשה כן כדי שיקבלו את ההלכה מכוח אומרה, שהרי כשידעו כי חכם מסוים אמרה יקבלו זאת ממנו, אזי שפיר עשה שהזכיר את שמו. בשאלה זו דן גם החיד"א, שהביא את דבריו ודן בהם.⁵⁵ אלו דברי החיד"א:⁵⁶

ועתה אשר עינינו הרואות שמזמן הגאונים כל מחבר ספר כותב שמו עליו יש להחזיק במנהגם, ושאני התנאים ואמוראים שכתב בספר חסידים דיש מהם מי שנהג⁵⁷ זה שלא להזכיר שמו, דלפי עליונותם המופלא היו נוהרים גם בזה הדקדוק וכוונתם לשמים. אך מזמן הגאונים עד עתה לא מצינו מי שנוהר בזה, וכמעט מי שרוצה לנהוג כך בדור יתום יהיה רמות רוחא, כי מורה שכבר הוא שלם ורוצה לקיים גם זה הדקדוק, דלא יבצר שלא יודע בדורו, ואע"ג דלכו לשמים וכוונתו לטובה, איכא לזות שפתים שרוצה להראות חסידות יותר מכמה גאוני וגדולי עולם.

החיד"א סבור אפוא, כי מהתקופה שבה החלו המחברים להזכיר את שמם חייב כל מחבר לכתוב את שמו, ואין הוא יכול, אף ממידת חסידות, להעלים את שמו.⁵⁸ גם חכמים נוספים דנו בשאלה זו, ורובם ככולם מסכימים כי קיימת חובה על המחבר להזכיר את שמו, ואין כאן המקום להאריך בדבר.⁵⁹

יב. מחברים מעלימים את שמם מפני ענוה

כאמור, ר"מ אייזנשטט היה הראשון שדן בשאלה של העלמת שם המחבר כשאלה הלכתית לכל דבר. למרות פסיקתו שיש על המחבר להזכיר את שמו, היו מחברים שלא נהגו כך. יש מהם שפעלו עוד טרם שתשובתו נדפסה,⁶⁰ ולכן לא ניתן לומר כי הם התעלמו מדבריו. נביא כדוגמה אחד מהם.

נעיין בספר שו"ת מעיל צדקה, פראג, שנת פלאות⁶¹ (=תק"י"ז). בשער הספר נכתב: "ואף אם לא נודע שם המחבר כבר אמר החכ"ם⁶² ק(י)בלו האמת ממי שאמרו כאשר עיניכם

55 בין השאר הביא את שיטת בעל ספר חסידים שהובאה לעיל, והיא - שהתנאים והאמוראים לא גילו את שמותיהם כדי שלא ייהנו מהעולם הזה וייפגם שכרם לעתיד לבוא. נמצא, אומר החיד"א, שלפי זה הדרך המובחרת היא לכתוב ספרים ללא שם המחבר.

56 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך ספר הזכרונות.

57 הלשון מורה שכביכול היה מהם מי שהזכיר שמו, ולא מצינו כן. והנראה שאין לדייק בלשון החיד"א.

58 החיד"א מציין שם כי אמנם ר"ש אבוהב שחיבר את ספר הזכרונות העלים את שמו, אבל ספר זה הוא ספר תוכחת מוסר לבני הדור ראה לקמן ליד הערה 80. לעומת זאת, בספר התשובות של ר"ש אבוהב הנקרא דבר שמואל, נזכר שמו במפורש, ואף שנדפס על ידי בניו, הרי שלא צוה לבניו שלא יזכירו את שמו.

59 ראה ג' רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים, תשנ"א, עמ' 46-49, מקור זה וכן דברי ר"ד טורש, מאזני צדק, וורשה, תרנ"ה, עמ' 222-223, שכתב בחריפות נגד העלמת השם, לא נזכרו בדבריו.

60 כאמור לעיל הערה 14 דבריו נדפסו בהקדמה לספרו שו"ת פנים מאירות, ח"א, אמשטרדם, תע"ח.

61 השארתי שנה זו כפי שנדפסה, כדי להראות שהיא נכתבה במיוחד בצורה זו להראות ששם המחבר נעלם.

תחזינה מישורים". אמנם המחבר לא רצה לגלות את שמו, וכך נהג גם נכדו שהדפיס את הספר, כפי שאנו רואים משער הספר. אבל בהסכמת ר' יחזקאל לנדא ובית דינו כתוב שם המחבר, הלא הוא ר"י לנדסופר.

בהקדמה שנכתבה בשנת ת"ע, טרם שנתפרסמו דבריו של ר"מ אייזנשטט, הסביר המחבר את פשר העובדה שלא רצה לגלות את שמו. ההקדמה ארוכה מעט, אבל בגלל חשיבותה אתן את תמציתה בתוספת דברי המחבר בסופה. בתחילה מציין המחבר את מעלות לימוד התורה, ואת התועלות היוצאות מלימודה. לאחר מכן הוא מסביר כי שלא כדורות הראשונים הדורות שלנו, ועיקר טענתו כי כיום התורה היא קרדום לחפור בו. לפיכך גם חיבור הספרים כיום נובע מרצון לעשות רווח כספי, או גאווה בלבד. לכן צדק היש"ר מקנדיא שכתב כי הדפוס הביא לעולם קלקול, כי רבים מעמי הארץ מדפיסים ספרים. אמנם תיקנו חכמים שיש לקבל הסכמות על הדפסת ספר, אבל לדעתו גם זה אינו מועיל כיום, כיון שערכיך ערבא צריך (סוכה כו ע"א), ומי זה הוא אשר יעיד על המסכימים אם הם ראויים. זאת ועוד, על המסכימים מוטל לעבור על כל הספר טרם שיתנו הסכמתם, או שעליהם להכיר את המחבר. דבר זה אמור בספרי פרשנות וכדומה, וביותר בספרי פוסקים, שבהם האחרונים חולקים על הראשונים. ועתה אביא סוף דבריו בלשונו:

והנה אחר כל הבא בדברינו... מן הראוי היה למנוע מכתוב דברים בסידור הראוי להדפיס, פן יבואו בידי הבאים אחרינו וידפיסו אותם ויהי לאגורת כסף כוונתם, ועל זה נאמר והצנועים מושכים ידיהם (קידושין נג ע"א) ועל כל זאת⁶³ סדרתי הדברים... ואמרתי בזה יצאתי ידי כל ספק לכתוב בתחילתם שעדיין אינם מצורפים להנתן בדפוס, ואם אזכה שאצרפם באמת ויהיו ראויים להוראה אפשר שלא ימנע מהן הפירסום על ידי עצמי או מבני או מי שירצה לזכות בהן, אכן בתנאי שלא יזכר שמי עליהם, ואולי יהיה בזה קצת תיקון הקלקולים כאשר לבבי יבין, אבל למנעם לגמרי לא רציתי, שגם הראשונים הקפידו שלא ישכח דבר אחד ממשנתם ושיאמר דבר בשמם, ואני חושב גם כי לא ידעו שם המחבר יזכירו שם הספר בשמו ויאמרו על מחברו גם ברוך יהיה.

נמצא כי המחבר לא רצה כלל להדפיס את דבריו טרם שיעבור עליהם ויהיו מוכנים כראוי. גם לאחר שיעבור עליהם ויהיו מוכנים לדפוס, הוא אינו מוכן שיוזכר שמו עליהם. הוא הסביר בהקדמתו את הקלקול שגרם הדפוס, שאנשים שאינם ראויים מפרסמים את דבריהם לצורך פרסום שמם וגם לצורך עשיית רווחים. נראה לפי דבריו שהוא חשש שמא ספרו יגרום לכך, או יתפרש על ידי הציבור כגורם לכך, ועל כן לא רצה ששמו יוזכר בספר. הוא חזר על כך גם בצוואתו:⁶⁴

62 מאמר שגור בפי הראשונים, ראה ר"ש אשכנזי, אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא, ירושלים, תשע"א, כרך שני, עמ' 830-832, שציין למקורות רבים, ומהם לרמב"ם בהקדמה לשמונה פרקים.

63 כלומר: אף על פי כן, למרות. מקביל לביטוי: ועם כל זאת.

64 אשר יצוה (לעיל הערה 42), ח"ב, עמ' לא, אות לה.

ואפשר יהיה לי לנחת אם ידפיסו מחידושי אפילו אם לא יוזכר שמי עליהם,⁶⁵ כי אין כוונתי להתייחר כי אם שלא יעלם מלימודי אם הוא הגון. ויחלקו הכתבים ביני הלומדים והמבינים אותו, ולא יזכה בחלקו כי אם בהמכתב עצמו, אבל מחוייב ליתן להעתיק להשני, אם ירצה השני להעתיק מכיסו בכל זמן שירצה.

אנו רואים כאן כי המחבר לא היה חפץ בפרסום שמו, אלא רק בפרסום דברי תורתו, ועל כן כל הרוצה להעתיק את דבריו יכול לעשות כן, ואין אדם שיש לו זכות קנין על חיבוריו. נעבור עתה לספרים נוספים שמחבריהם העלימו את שמם, אף שפעלו לאחר שנתפרסמו דבריו של ר"מ אייזנשטט. אפשר שלא הכירו את דבריו ולכן לא התחשבו בדעתו. אפשר שהכירו את דבריו והתעלמו מהכרעתו, כי סברו שהשיקולים שלהם, שרק לעתים פורסמו על ידיהם, עדיפים ממסקנתו.

ר' דב בעריש גוטליב חיבר את הספר יד הקטנה. הספר יצא לאור אחר פטירתו, לבוב, תק"ס, בעילום שם המחבר. ר' משה צבי הירש מייזליש כתב בהסכמתו: "אשר לגודל ענותנותו צוה לפני פטירתו שיודפס הספר הנחמד ההוא ולא יקרא שמו עליו", ובדומה לכך כתב גם ר' צבי הירש ראזאניס בהסכמתו. ר' יוסף שאול נתנון, שהיה מן המסכימים על הספר בהדפסה שנייה, קניגסברג, תרט"ז, גילה את שמו בהסכמתו.

ר' שמואל הלוי קעלין חיבר את ספר מחצית השקל, שהוא ביאור על דברי המגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים. הספר נדפס לאחר פטירתו של ר' שמואל על ידי חתנו בוויין, תקס"ו. החתן הדפיס את הקדמתו של ר' שמואל שבסופה נאמר: "ואם שגיתי ה' הטוב יכפר כי לא במרד ובמעל, ואת הטוב יקבלו, וגם אם לא תדע שם המבאר, תאמר ברוך מפי היוצר, והשאר יתבטל וליהוי כעפרא, מחצית השקל שמו יקרא, כי אם לא כיוונתי אל מרכז האמת בכל דבריו, מכל מקום במחציתו אמת תפסיה להאי גברא"⁶⁶ וכו'. נמצא כי המחבר לא פירש את שמו.⁶⁷ לכן יש חשיבות לקרוא את דברי חתנו שכתב לאחר דברים אלו:

הדור אתם ראו הפלגת כוונתו של אמו"ח⁶⁸ וצ"ל לשם שמים בלתי לשם לבדו, לבו למעלה לעשות נחת רוח לקונו ואין עוד כאשר יתן עדיו הדברים הניתנים למעלה, שנפשו אותה שלא יהיה החבור נקרא על שמו, ואם כי לא אמרו בפירושו רק מכלל

65 יש לציין כי צאצאיו הדפיסו עוד שני ספרים שלו: בני יונה, כנפי יונה. לספרים אלו אין הקדמה מהמחבר, ונראה שמשום כך צאצאיו כתבו את שמו בשער הספר, ואין זה בניגוד לאמור בצוואתו, שהרי לא אסר לפרסם שמו.

66 על פי ברכות יד ע"ב: אמר רבה כל אמת אמת תפסיה להאי. כוונתו לומר במליצה זו כי אם לא כיוון בכל דבריו אל האמת, הרי לכל הפחות במחצית דבריו כיוון לאמת.

67 נראה לי כי אף שלא פירש את שמו, בכל זאת הוא רמז לשמו בחלק השני של שם החיבור "השקל" = הרב (תואר 'הרב' אינו מורה על גאווה, ראה בפרק רביעי הערות 45, 106. אבל ניתן לומר שאות ה פירושה: הקטן) שמואל קעלין לוי. וכן כתב ר"א בנדיקט בספרו באר המועדים, ח"ב, בני ברק, תשנ"ט, עמ' תנ, וראה עוד שם בעמ' תמט על ענותנותו הרבה.

68 אדוני מורי חמי (חותני).

איתמר בהקדמתו הנ"ל, כבר הייתי ממלא בזה ג"כ רצונו. אך באשר נפשי יודעת מאוד והלב מבין, כי הן כל אלה לא יועיל להגעת כוונת אמו"ח זצ"ל במה שלא נזכר שמו על ספרו זה, כי כתבי הקודש הללו אבדורי איבדו בעלמא, ע"י תלמידיו ותלמידי תלמידיו, אלה מפה ואלה מפה, רק שהם בנוסחאות מתחלפות ממהדורא קמא, וגם יש בהן מוטעות ומשובשות, וכשלו בס רבים אפילו בדברים הנוגעים למעשה, ורבות יכשלו, והנה כי כן כל רואה ספר זה, אחד הרואה ואחד השומע דברים הדברים, אלה הדברים הנאמרים, יכירו וידעו כל מבטן מי יצאו הדברים, וא"כ התועלת המקוה בסתימת שם המחבר לא יגיע, ואדבא אנוכי הרואה כי יומשך מזה היזק גדול לחיבור המפואר הזה, לא ניתן לכתוב, איפוא זאת ראיתי כי טוב לעשות להחבור הזה כמו שהם כמעט כל חבורי גדולי ישראל נ"ע, לפרסם מיד בשער הספר הזה, זה שמו וזה זכרו לטוב, שם המחבר זצ"ל, ובייחוד שבמכתב הקדמה הנ"ל לא צוה על זה בפירוש, והן בעודנו חי עמנו טרם הלקח אותו אלקים, וכאשר צוה על הדפסת ספרו זה, לא הזכיר מזה כלום, ולא עורר כלל על הקדמתו, ואפילו שיש הקדמה על ספרו זה, מזה לא דבר לא בפירוש ולא ברמז, וכבר היה נקל הדבר לבלתי הגיע לידי כלל ההקדמה ההיא טרם הדפסת ספרו זה, כידוע לכל באי שער עירנו, אין זה כי אם שגרא בעליל שאיהו גופא אמו"ח זצ"ל חזר בו, ולפתות היה לבו מהסס בו, פעם בכה ופעם בכה, והניח הדבר לרצון הבאים אחריו, ואם שגיתי והוא רחום יכפר.

למדנו מדבריו כי כאשר העלמת שם המחבר אינה מועילה, משום שברור לנו כי הציבור יידע מי המחבר, אזי אין טעם יותר בהעלמת שמו.⁶⁹ הואיל והחיבור מחצית השקל הגיע לידי תלמידי המחבר וגם לתלמידי תלמידיו, ואף על פי שהחיבור שהגיע לידיהם הוא ממהדורה קמא של המחבר, הרי בכל זאת שמו של המחבר נודע לכל. לכן כותב חתנו שאין טעם להדפיס את ספרו ללא שמו.⁷⁰ החתן הוסיף על נימוק זה נימוק נוסף, והוא כי לא ברור מלשון ההקדמה אם אכן רצה המחבר להעלים את שמו, מה עוד שהמחבר לא ציוה על כך בפירוש. ועל כך הוסיף חתנו ואמר כי ההקדמה כמעט לא הגיעה לידו, וממילא לא היה יודע מה ציוה בה.

ר' דוד בן שמעון, מרבני ירושלים, הדפיס את ספרו שער החצר, ירושלים, תרכ"ב, בעילום שמו. כך כתב עליו ר' יוסף בן נאים:⁷¹

69 יש בכך דמיון לאמור לעיל סעיף א, אות (ד), בדברי החיד"א. מכל מקום, נראה שזו הסיבה שיש ספרים שבמהדורה שניה נדפס בהם שם המחבר, כמו התעוררות תשובה המוזכר לקמן, ועוד אחרים. אציין בזה את הכתוב בשער של תורת כהנים עם פירוש ר' הלל, מהד' ר"ש קולדצקי, ירושלים, תשס"ד: "ונלוה אליו בסופו קובץ הערות... (מגדול אחד הרוצה בעילום שמו). כבר נודע בשערים שהמחבר הוא מרן הגאון הגדול כש"ת הרב ר' יצחק הוטנר זצ"ל". אבל ראה לקמן הערה 75.

70 ראה כגון זה לקמן הערה 112.

71 ספר מלכי רבנן, ירושלים, תרצ"א, חלק כבוד מלכים, אות ש, דף כא ע"ד. תיקנתי מעט, ופתחתי חלק מראשי התיבות מבלי לציין זאת.

שער החצר דרשות בשבח ארץ ישראל חיברו מו"ה דוד בן שמעון זצ"ל, נדפס בירושלים תוב"ב. ולרוב חסידותו העלים ולא הזכיר בו את שמו, ובסופו ספר אולם השער. בוא וראה עד היכן הגיעה ענותנותו וחסידותו של הרב הנזכר. סיפר לי עטרת ראשי אבא מארי כמה"ר יצחק בן נאים זצ"ל, שבשנת תרל"ו כשהלך להשתטח על קברי הצדיקים בעיה"ק ירושלים תוב"ב נתאכסן בכיתו של הרב הנזכר, ובמצב שהוא היה נמכר עזובון ת"ח אחד, והלכו שניהם יחד לקנות איזה ספרים מהעזובון ההוא, ומכלל הספרים היה שם ספר שער החצר ואמר מוהר"ד הנזכר לעטרת ראשי אבא מארי, קנה ספר זה שהוא מדבר בשבח ארץ ישראל, ולא אמר לו שהוא המחבר, וכן היה. קנה אותו עט"ר אבא מארי, ולא ידע שם מחברו עד שחזר לפאס. אזי נודע לו שהוא המחבר גדולים צדיקים זיע"א.

עוד מחבר שהעלים את שמו⁷² הוא ר' שמעון סופר, שפרסם את תשובותיו בשם התעוררות תשובה בין השנים תרע"ב-תרצ"ח, אבל לא פרסם את שמו בשער הספר. בהקדמתו כתב כך:⁷³

ואני הנה שמעתי מאמו"ר זצ"ל שאמר בשם מר אביו זצ"ל שלהורות תשובה להלכה ולמעשה צריך המורה להיות בקי בש"ס ופוסקים. שנית צריך שיהיה לו שכל ישר הולך. שלישי צריך להיות גברא דמריה סייעיה. ויען כי גם אחד משלש אלה לא בי הוא, לכן אין לסמוך על תשובות אלה הלכה ולמעשה. גם מעיקרא אדעתא דהכי לא ירדתי לעומקה של הלכה למצה עומק הדין, גם לא למדתי הענין על בוריו, גם לא חפשתי בספרי רבותינו הראשונים ואחרונים ז"ל. ומי שדעתו רחבה ושלש אלה בו, הוא יברר הלכה לאמיתה של תורה, ואני לא באתי אלא כמעורר, לכן קראתים בשם התעוררות תשובה.

אמנם הוא לא כתב באופן מפורש מה ראה להעלים את שמו, אבל מתוך דברי ההקדמה הללו, אנו מבינים כי כנראה עשה כן משום ענותנותו.⁷⁴ אין מן הצורך לומר כי במהדורות הבאות, נדפס שמו של המחבר.

אציין כאן גם את ספרו של ר' אברהם איגר, שבט מיהודה, לובלין, תרפ"ג, שיצא לאור על ידי בן המחבר ר' אלטר עזריאל מאיר. המחבר נודע בענותנותו המופלגת, וזו הסיבה

72 העלמה זו שונה קצת מקודמותיה, שהרי הוא כותב מפורש שהוא נכדו של החת"ס. כמו כן הוא כותב את שם חתנו, שם בנו, שם בן-אחיו, שמות אנשי עירו, שמות הרבנים ששלחו לו העתקות מתשובות זקנו החת"ס, ואת שם הרב שמסר לו העתקה מכתב היד ועוד ועוד. כך שאין כאן ממש העלמת שם המחבר.

73 חלק ראשון של התעוררות תשובה נדפס כאמור בעילום שם המחבר בשנת תרע"ב, כנספח לשו"ת חתם סופר חלק ז, ושם נדפסה ההקדמה שממנה העתקתי בפנים.

74 יש להוסיף כי ר' שמעון הדפיס לראשונה את חתם סופר על התורה, פרשבורג, תרל"ט. בכסוף הקדמתו הוא כותב כהערה: "עוד היה בידי ספר כ"י שמו שיר מעון שם המחבר איננו כותב שם ולקחתי מעט מפריו וטפחתים פה כי לכל זמן ועת לכל חפץ". וידוע כי ר' שמעון עצמו הוא המחבר של ספר שיר מעון, אלא שכדרכו העלים את שמו [אך רמז לכך בשם החיבור: ש(יר) מעון=שמעון].

ששמו אינו מופיע בשער הספר. בחלק השני של שבט מיהודה, לובלין, תרח"ץ, שיצא לאור על ידי אותו בן, שער הספר מורחב יותר ומכיל פרטים מסויימים על המחבר, אבל שמו אינו נזכר. יתר על כן. הבן הדפיס שם כך: "הרה"ק המחבר זצ"ל בענותותו הנודעת היתירה כתב בצואתו,⁷⁵ מבלי להעמיד שמו על שער הספר".

יג. מחברים מעלימים את שמם בספרי מוסר ותוכחה

במסכת ערכין דף טז ע"ב נאמר:

תנו רבנן... מנין לרואה בחבירו דבר מגונה שחייב להוכיחו, שנאמר הוכח תוכיח (ויקרא יט, יז). הוכיחו ולא קבל, מנין שיחזור ויוכיחנו, תלמוד לומר תוכיח, מכל מקום. יכול אפי' משתנים פניו [רש"י: שיוכיחנו ברבים להלבין פניו], תלמוד לומר, לא תשא עליו חטא. תניא, אמר רבי טרפון (תמיהני) [תמה] אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה, אם אמר לו טול קיסם [רש"י: כלומר עון קטן שבידך, זה יכול לומר לו טול אתה עון גדול שבידך, הלכך אין יכולין להוכיח שכולן חוטאים] מבין עיניך, אמר לו טול קורה מבין עיניך. אמר רבי אלעזר בן עזריה, תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח [רש"י: דרך כבוד שלא יהו פניו משתנין].

הרי לנו כי אמנם יש מצוה להוכיח, אבל צריך לדעת כיצד לעשות כן בדרך נאותה, ולא לפגוע בצורה בוטה במקבל התוכחה. יתר על כן, דעתו של ר' טרפון שקשה למצוא אדם הראוי להוכיח, משום שניתן למצוא חטאים גם במוכיח, וממילא אין הוא יכול להוכיח אחרים. ואכן היו חכמים, שטרם שהוכיחו את הציבור פתחו בדברי התנצלות. כך לדוגמה כתב ר' קלונימוס בן קלונימוס, שנולד בשנת ה' מ"ז⁷⁶ (1287):⁷⁷

אתנצל לכל חכם לב בלבכו יבין במשקלת דעתו, אוהב ישר ודן דין אמת לאמתו... אפשר ידינני לחובה מעול וחומץ הרגיל אחר סתרים לבקר, ונהם עלי ביום ההוא לאמר, ראיתם פלוני בכמה גדולות החל בגאווה בצע אמרתו, כאלו גבהה מדרגתו או מעלתו, הרחיב פיו לבלי חק ומרחוק מלחמה להריח, כאלו הוא מהראויים להוכיח... מה היום נשתנה, שהושיב עצמו בראש מרומים וראש פנה... מי הוא זה שבא לרדות או להוכיח בשער, בדבריו יתנשא כמלך בגדוד כאריה בבהמות יער...

75 צוואתו נדפסה בספר יהודה לקדשו, לר"ש הירשלה, חלק שני, תל אביב, תשס"א, פרק י. בעמ' קלה, סוף אות יט, נאמר בה: "ולהדפיסם [את חידושי תורתו] לא אוכל להרשות בלתי אם באפשרות שיהיה בלי שום שער והקדמה בהודעה מבטן מי יצאו, רק שם הספר לבד, אולי שבט מיהודה".

76 ראה י' זנה במאמרו 'אגרת מוסר לקלונימוס בן קלונימוס', קבץ על יד, סדרה חדשה א (י"א), ירושלים, תרצ"ו, עמ' צד, אות א, וחזר ואישר את התאריך גם בעמ' צה. הברמן (לקמן הערה 77), עמ' 171, כתב, על פי זנה, שהוא נולד בשנת מ"ו. ברור שנפלה בדברי הברמן טעות סופר, כפי שעולה מחישוב השנים בדבריו שם.

77 אבן בחן, מהד' הברמן, תל אביב, תשט"ו, עמ' 4.

ר' קלונימוס גילה את שמו בחתימת ספרו. אבל היו שכתבו ספרי תוכחה ולא גילו את שמם, כפי שנראה עתה.

בשנת ש"ך נדפס בריווא דטרינטו ספר משא גיא חזיון, ובשערו נאמר: "חברו חד צורבא מדרבנן, ורב בנימין שמו".⁷⁸ בספר מוכיח המחבר את בני דורו על התנהגותם הבלתי מוסרית, כגון:⁷⁹ "ויאמרו לא יראה יה, ויטו לבם אחרי עיניהם, וכל אשר שאלו להם, לא מנעו, כי לא ידעו, דרך האמונה, ונתיב התמונה, וימליכו עליהם את מראה עיניהם, בזנותם אחריהם", ועוד דברים קשים כהנה וכהנה. המביא לדפוס, ר' יעקב מרקריאה, כתב בראש הספר:

אשר חובר ע"י גדול דעה ורב בנימין שמו, ונעלם משפחתו ומולדתו ובית אביו... ושמו פלאי, פן ישנאוהו אחיו, ויתנכלו אותו להאבדו, כי יתן מום בעמיתו, אנשי דורו, בינו שנות דור ודור כי דור תהפוכות המה... הספר אשר כקוץ מכאיב וכסלון ממאיר, לבוטחי על רוב חילם...

לדעתו המחבר העלים את שמו מפני שחשש מאנשי דורו. אמנם יתכן שאין צורך לומר כדברי ר' יעקב, המביא לבית הדפוס, שהחשש היה עד כדי "ויתנכלו אותו להאבדו". אפשר שהוא חשש שיאמרו לו בני דורו כי אין הוא ראוי להוכיח, וכפי שראינו בדברי התלמוד. אולי גם ר' יעקב כתב כן רק לתפארת המליצה. נעסוק עתה בספרי תוכחה שמחבריהם פעלו בתקופת הדפוס. כתב החיד"א:⁸⁰

צא ולמד מהרב החסיד מהר"ש אבוהב עצמו שהגם שהוא ז"ל לא הזכיר שמו על ספר הזכרונות,⁸¹ לא צוה לבניו שידפיסו שו"ת שלו בסתם ולא יזכירו שמו עליו, ואדרבא יעשו באופן שלא יכירוהו, כדרך שעשה הוא ז"ל בס' הזכרונות שהנייר והדפוס משונה.⁸² ובניו הדפיסו השו"ת וקראוהו דבר שמואל וכתבו שהוא חיברו.

78 מוסכם כיום שהמחבר הוא ר' בנימין ענו, אחיו של ר' צדקיה בעל שבלי הלקט, שפעל ברומא בראשית האלף הששי (סביב לשנת 1260). ראה משא גיא חזיון, דפוס צילום עם מבואות, ירושלים, תשכ"ז; ר"ש חסידה, שבלי הלקט החלק השני, ירושלים, תשמ"ח, מבוא עמ' 39-40.

79 דף ב ע"א. הפיסוק הוא כפי שנדפס בספר. אני מודה לר"י סטל שהפנני לספר זה.

80 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך זכרונות.

81 בספר הזכרונות, מהד' אהבת שלום, ירושלים, תשס"א, במבוא עמ' 14-15, הביאו את המדברים בזיהוי המחבר נוסף על החיד"א. גם בשער הספר הוסיפו לומר, כי המשווה את דברי ספר הזכרונות עם דברי מוסר הנזכרים בתשובות דבר שמואל יראה כי מחברם אחד. כל דבריהם לקוחים מדברי מ' בניהו בספרו, דור אחד בארץ, ירושלים, תשמ"ח, עמ' מה-מט, והזכירוהו כלאחר יד בהערה. ועליהם יש להוסיף גם את דברי ר"ד פארדו בפירושו לספרי דברים, פר' כי תצא, בפסוק לא יהיה כלי גבר וגו': "וכמו שהעלה מר זקננו הרב הגדול והחסיד מוהרש"א זלה"ה בס' הזכרונות". וכן גם בס"פ בלק על הפסוק: וישב ישראל בשטים.

82 פרט מעניין מאוד. נראה שהחיד"א סבור כי הציבור לא יעלה בדעתו שר"ש אבוהב, שמצבו הכלכלי שפיר, ידפיס ספר באיכות גרועה ביותר. נמצא כי גם זו היא דרך להעלים את זהותו.

והנראה שדוקא בספר הזכרונות שהוא תוכחת מוסר בכל מה שנכשלים העולם, בזה דוקא לא רצה להזכיר שמו, שלא ליטול גדולה שהוא מוכיח ואין גם אחד בדורו שראוי לכך,⁸³ וטעמים אחרים, אבל על תשובותיו לא עלה על לבו.

ראינו לעיל כי החיד"א סבור שמחבר חייב לכתוב את שמו, והנה הוא עצמו פותח כאן פתח למחברים שלא יזכירו את שמם במקרים מסויימים. לאמור, תכמים שחיברו ספרי מוסר וספרי תוכחה, יש להם עניין להעלים את שמם, ויש לקבל זאת בהבנה.⁸⁴

נציין אפוא לכמה ספרי מוסר ותוכחה שהמחבר העלים את שמו, כנראה מהסיבה שכתב החיד"א: ספר המוסר, לובלין, תל"א;⁸⁵ אורחות יושר, שאלוניקי, תקכ"ט;⁸⁶ כנסיה לשם שמים, ירושלים, תרל"ד;⁸⁷ בגדי ישע, ירושלים, תרמ"ח;⁸⁸ דרכה של תורה, וילנא, תרס"ב;⁸⁹ דרך הטובה והישרה, סאטמר, תרפ"ו.⁹⁰

העולה על כולם ברשימה זו הוא הספר המפורסם ביותר בהעלמת שמו, הלא הוא חמדת ימים, איזמיר, תצ"א. אבל לא רק בהעלמת שמו הוא נתפרסם, אלא הוא נתפרסם בעיקר בהשפעה העצומה שהיתה לו על התפילה ומנהגי ישראל. אין כאן המקום להאריך בזה, וגם אין המקום להאריך בזיהוי המחבר, שהרי אם באנו לכתוב את כל העוסקים בזה ובוזה אין אנו מספיקים. זאת ועוד. דומה שעד היום עדיין לא זוהה המחבר באופן מוחלט, ועל

- 83 רמז בזה לאמור בערכין טז ע"ב: א"ר טרפון, (תמיהני) [תמה] אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה, אם אמר לו טול קיסם מבין עיניך, אמר לו טול קורה מבין עיניך. כתב רש"י: קיסם, כלומר עץ קטן שבידך, זה יכול לומר לו טול אתה עץ גדול שבידך. הלכך אין יכולין להוכיח, שכולן חוטאים.
- 84 יש להעיר כי בספר דרך הטובה והישרה (ראה לקמן הערה 149), שהוא ספר מוסר, מצאנו עילום שם של המסכים בהסכמתו שניתנה לספר. כך נכתב בכותרתה: "מהה"ג החסיד אב"ד דקהילתנו", ובחתימה נמצא רק: "הק'... אבד"ק... (רצונו של אדם זו כבודו להעלים שמו)". עילום שם של המסכים דומה שהוא דבר נדיר ביותר.
- 85 נדפס מחדש בתוך: שלשה ספרים נפתחים, מכון שם הגדולים, ירושלים, תשנ"ו. במבוא, עמ' 1-3, דנו בהצעות שהועלו לזיהוי המחבר ודחו אותם.
- 86 בני המחבר הרפיסו שנית את הספר בשאלוניקי, תקנ"א, ושם נתגלה שמו: ר' יצחק מולכו.
- 87 שם המחבר, ר' מנשה סתהון, נזכר במפורש הן בהקדמה של ר"א עזריאל הנמצאת בתחילת הספר, והן בהסכמות שנדפסו בסוף הספר. לכן לא נתברר מה ראה המחבר להעלים את שמו בשער הספר.
- 88 המחבר הוא ר' צדוק רופא הכהן. כך קבעה ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים, תשל"ו, עמ' 211-212, מס' 612, על פי עדות קרובי משפחה. במפעל הביבליוגרפיה (מספר מערכת 180017) הראו ששם המחבר נרמז בהסכמות. בהסכמה ראשונה פרט השנה: כי שפתי כ"ה' י"ש' מ' ר' דעת [תרל"א], רמז למחבר שהיה כהן. בהסכמה שניה: "אמרי צדיק כי טוב צדוק בן אחיטוב", בהבלטת השם: צדוק, רמז לשמו של המחבר.
- 89 שם המחבר לא נודע. במפעל הביבליוגרפיה (מספר מערכת 118385) כתבו ונימקו שאפשר שהוא ר"י ליפשיץ מקובנה.
- 90 המחבר הוא רש"י קליין, ראה גם לקמן ליד הערה 149. המחבר העלים את שמו גם משום שזה ספר ליקוטים, וכמו שכתבנו לעיל אות (ב). ואכן כשהדפיס קודם לכן את ספר ההלכות על הלכות סח"ם בשם: קול סופרים, בודפסט, תרפ"ג, פרסם שמו בשער הספר.

גא' 15 אוקטובר
ל' 1881 יארק ג' 1881
31/10

כל זיהוי שהוצע יש חולקים. אבל פרט אחד בנושא זה כדאי להביא מדברי ר"ח פאלאג'י, והוא גם המשך לסעיף הקודם. אלו דבריו:⁹¹

והמפורסם לכל וגם שבחא דאתי ממילא, כי המחבר את ה'⁹² הקדוש הזה, את קולו שמענו ואותו לא ידענו מי בעל דברים ואת שמו לא הגיד, לא שמו ולא שם עירו... וגם זה מן ההוכחות כי גברא רבה צדיק וחסיד אמרה למילתיה, שלא רצה להזכיר שמו על ספרו, כאשר כתוב בסה"ח,⁹³ וכאשר עשו איזה מחברים לפי גודל ענותנותם.

לאמור, העבודה שהמחבר לא הזכיר שמו ולא שם ספרו ולא שם מקומו, מלמדת כי מדובר באדם שמידת הענוה אופפת אותו, ועל כן אין ספק שמדובר בצדיק וחסיד. אנו יכולים להוסיף לספרי תוכחה גם ספרי הלכה ממש, שהם בבחינת ספרי תוכחה. לאמור, יש מחברים שמצאו לנכון לכתוב ספרי הלכה על מצווה מסויימת, שלדעתם יש בציבור רפיון ביחס אליה, ומסיבות שונות אין הציבור מתייחס אליה כראוי. יש שכתבו חיבור מסוג זה גם ביחס למספר מצוות.

ר' ישראל^ל הכהן מראדין פרסם בעילום שמו את שני ספריו הראשונים שהם: חפץ חיים, וילנא, תרל"ג; שמירת הלשון, וילנא, תרל"ו. אגב, על יסוד ספרו הראשון הוא נתכנה מאז בשם החפץ חיים. מכל מקום, הספר הראשון עוסק בהלכות לשון הרע ורכילות, והשני עוסק בעניינים השייכים לשמירת הלשון.⁹⁴ בהקדמה לחפץ חיים כתב המחבר את הסיבות לחיבור הספר, ובין השאר כתב: "ואחשבה לדעת זאת מאין נעשה הלאו הזה הפקר כל כך לעיני הרבה בני אדם". ולאחר שכתב מספר סיבות הוא המשיך:

ומצד אלו הסבות נתמוטט הענין מכל וכל, כי ממילא הרגל האיש לדבר כפי שיזדמן שיצא מפיו ולא להתבונן בו מתחלה פן דבר זה נכנס בכלל אסור רכילות ולשון הרע, והרגלנו כל כך בעון זה בעונותינו הרבים, עד שמפני זה בעיני הרבה בני אדם אין דבר זה נחשב לעון כלל.

הרי לנו כי מצוה זו היא רפויה בציבור,⁹⁵ ואפשר אפוא שהמחבר העלים את שמו, מפני שיש בספרו תוכחה לבני דורו. אכן את הסיבה לעילום שמו אנו קוראים בדברי בנו:⁹⁶

91 כל החיים, איזמיר, תרל"ד, מערכת ה, אות יח, דף יז ע"ג.

92 הספר.

93 בספר החסידים, וכפי שהבאנו דבריו לעיל הערה 3.

94 חלק מהספר קשור לקודמו, ובחלק יש עניינים נוספים הקשורים לשמירת הלשון, כיצד להנצל מאיסור זה, ועוד.

95 בהקדמה לספרו השני הוא כותב: "אך הסבות המגיעות לכמה אנשים להתרפות ממדה הקדושה של שמירת הלשון רבות הנה ונבארם אי"ה לקמן בפנים ברחבה".

96 ר' אריה לייב זאב הכהן, מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל, מהר" שנייה, ניו יורק, תשי"ג, עמ' 13.

אחשוב כי אחז דרך בעל הספר היקר יד הקטנה⁹⁷ שהוקירו מאד, ויש בו הרבה פרקים מדיני לשון הרע ורכילות, אבא מביאו בספרו כמה פעמים, וגם הוא לא הזכיר את שמו על ספרו הנכבד, ועברו יותר מיובל שנים שלא ידעו בעמנו שם המחבר, וכעת נודע כי היה סוחר, אבל אדם גדול בתורה וצדיק בדרכיו.

לאמור, ר' ישראל^ל למד מדרכו של מחבר יד הקטנה, כי אדם הכותב ספר שיש בו תוכחה לכני הדור, ובמיוחד בענייני לשון הרע,⁹⁸ מן הראוי שיעלים את שמו.⁹⁹ אלא שלאחר כמה שורות כתב בנו סיבה אחרת, ששמעה מאביו:

ר

זכורני כי שאלתיו פעם מדוע לא הזכיר את שמו על ספרו חפץ חיים ושמירת הלשון, ענה לי לא בזכותי יצא החיבור הזה לאור כי אם בזכות כלל ישראל, שאולי ע"י התפשטות חיבור כזה וירבו המעיינים בו יתמעט העון הזה בעמנו, שהסב מיתת דור המדבר וחורבן בית שני ופיזורינו בין הגוים כאמור בתהלים ק"ו, ולא לי הכבוד הזה.

על מצוה רפויה נוספת, היא מצות הקהל, כתב ר' אליהו דוד רבינוביץ תאומים (אדר"ת) את ספרו זכר למקדש, וורשא, תרמ"ט. בשער נכתב: "חובר מאת פלא"י". בין ההסכמות לספר נמצאת הסכמה מאת האדר"ת עצמו, יחד עם הערות על דברי המחבר ובין השאר על דברים מסויימים שנעלמו מעיניו, ומובן שעשה כן כדי שלא יגלו מי המחבר. בהסכמתו כתב בין השאר: "מחברו יסדו על זכרון מצות הקהל, ושמחתי מאד כי נמצא גואל למצוה זו". זו למעשה כוונתו שלו בכותבו את הספר, וכפי שהמחבר כתב בסוף פתיחתו הנקראת אות זכרון:¹⁰⁰ "אי לזאת קנאתי קנאה גדולה למצוה זו וכדברי החסיד בספר חסידים שיחזור אחר מצוה שדומה למת מצוה,¹⁰¹ והשי"ת יזכנו לשמוע קריאת ההקהל בבית מקדשנו ממשיח צדקנו",¹⁰² וכו'. מאוחר יותר פרסם האדר"ת קונטרס בשם כדבר בעתו,

97 כוונתו לספרו של רד"ב גוטליב שהזכרנו לעיל באות (יב).

98 הבן הרגיש בדבריו את העובדה שבספר יד הקטנה יש "הרבה פרקים מדיני לשון הרע ורכילות", ולכן אפשר שרק בספר מסוג זה יש להעלים את שם המחבר. או שאין לדייק בדבריו עד כדי כך, שהרי מה בין מצוה זו לשאר מצוות.

99 ר"י סטל העיר לי: מבין ריסי עיניו משמע, שהיות המחבר 'סוחר' היתה ג"כ סיבה להעלמת שם המחבר. והשווה לספר חיי אדם שמתברר ג"כ היה סוחר, כדבריו בהקדמתו, והוא ג"כ העלים את שמו מספרו.

100 העתקתי מאוצר כתבי האדר"ת, ארבעה ספרים נפתחים, זכר למקדש וכו', מהד' אהבת שלום, ירושלים, תשס"ד, עמ' כא.

101 כוונתו לספר חסידים, מהד' ר"ר מרגליות, סי' רסא, ירושלים, תשס"ו, עמ' רכה: "אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקים, כגון שתראה מצוה בזויה או תורה שאין לה עוסקים, כגון שתראה שבני עירך לומדים מועד וסדר נשים תלמוד סדר קדשים, ואם תראה שאין חוששים ללמוד מועד קטן ופרק מי שמתו אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם כי הם דוגמת מת מצוה" וכו'.

102 את הקדמתו הנקראת ראשית דבר חתם המחבר כך (עמ' טו): "ובימינו יראה על ההרים רגלי המבשר אליהו כי בן דוד יבוא במהרה" וכו'. אולי רמז כאן לשמו.

ירושלים, תרס"ד, אף הוא בעילום שמו, ויש בו תמצית של האמור בחיבור הקודם, ונכתב בו שהמחבר הוא: מדו ן' צורב.¹⁰³

בעוד שעל המצוה הקודמת כוונתו של האדר"ת היתה לעשות זכר למצות הקהל, שהיא מעין מצוה שהיתה רפויה, הרי שיותר מזה ראה האדר"ת להזהיר על מצות וידוי מעשר, שלדעתו זו מצוה הנוהגת בזמן הזה. לכן ראה לנכון לכתוב חיבור מיוחד על כך בשם אחרית שנים, ורשא, תרס"ג, אף הוא בהעלמת שם המחבר.¹⁰⁴ אמנם כדאי לציין כי בחיבור זה הסביר האדר"ת מה ראה להעלים את שמו, וכך כתב בהקדמתו:

ומפני שבדורינו נושאים פנים בתורה, ותמו אפסו הנושאים ונותנים בדברי חבריהם המחברים בדבר הלכה כמו שהיה מלפנים, וכמו שהוא עתה אצל אחינו הספרדים שיחיו (כאשר הופיעו לפנינו הספרים הנחמדים שדי חמד לפאר דורינו הגאון הצדיק החכם הספרדי ה' יאריך ימיו ושנותיו בנעימים) ע"כ העלמתי שמי, והליטותי פני באדרתי,¹⁰⁵ לבל ישאו פני, ויבא מי שירצה וישיב לשם שמים, ישוטטו הרבים ותרכה הדעת, יגדיל תורה ויאדיר.

לאמור, לדעת האדר"ת אין חכמי הדור דנים כיום בדברי המחברים לגופו של עניין, אלא הדיון תלוי בזהותו של המחבר. הואיל והאדר"ת רוצה שידונו בדבריו לגופם, לכן העלים את שמו. אפשר שנימוק זה אינו הנימוק העיקרי, אלא הוא מעלים את הנימוק העיקרי, שהואיל ומדובר בספרו בתוכחה מסויימת, או בנושא שעתידי ליצור פולמוס הלכתי, נמנע המחבר מלהזכיר את שמו.

חתנו של האדר"ת, הלא הוא ר' אברהם יצחק הכהן קוק, הלך בדרכו. בשנת תרנ"א נדפס בוורשא ספר חבש פאר ובשערו נכתב: "כולל תוכחת מגולה להמון עם ה' המניחים תפלה של ראש שלא במקומה בבלי דעת... מאת כד"י והוא ר"ת¹⁰⁶ כהן דעתו¹⁰⁷ יפה". בשולי השער נכתב כרוסית: מאת רב פלאי. האדר"ת כתב הסכמה לספר, שבין השאר נכתב בה: "והנה התנדב האי טהור גברא קודש הלולים... הרב הגאון מוכתר בשם טוב מוהר"ר אברהם יצחק הכהן קוק... להוציאו לאור עולם על הוצאותיו". היינו, המוציא לאור הוא הרב קוק, אבל אין זה אומר שהוא המחבר. שם המחבר נודע כשהדפיסו ר' יצחק אריאלי

103 יתכן שיש כאן רמז לשמו, אבל הוא נעלם, ולא מצאתי מי שיפרשנו. אמנם לדעת ר"מ שפרבר, וכן העיר רי"י סטל, יש לפרשו כך: מדו=מדוד. ן' צורב = אן]בן צורב = ראבינוביץ.

104 חיבורים אלו של האדר"ת פורסמו לאחר מכן על ידי מהדירים שונים, בדרך כלל עם מבואות. לאחרונה החלה ישיבת 'אהבת שלום' בירושלים להוציא לאור את כל חיבוריו של האדר"ת, ובמסגרת זו נתפרסמו גם חיבורים אלו עם מבואות.

105 מליצה זו לקוחה מהנאמר על אליהו: וילט פניו באדרתו (מלכים א יט, יג). הרי לנו רמז ברור לשמו: אליהו, וגם אדר"ת.

106 =ראשי תיבות.

107 מקור הביטוי הוא בעבודה זרה כט ע"ב: "כהן שדעתו יפה". המחבר שינה מעט וכמתכוון את הביטוי, משום שרמז בזה לדברי התלמוד: ואמרי לה כדי (בבא מציעא ב ע"א ועוד). וכתב שם רש"ל שאחד הפירושים לשם "כדי" הוא: "כלומר שלא נזכר שם אומרו רק סתמא".

ור' אורי סג"ל המבורגר את החיבור הזה מחדש, ירושלים, תרפ"ה. בשער הספר נדפס: "מאת רבינו הגדול מרן אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א וכו'. התברר אפוא¹⁰⁸ שהמוציא לאור של החיבור לראשונה, הוא הוא המחבר.¹⁰⁹

יד. סיבות נוספות להעלמת שם המחבר

על יסוד העובדה שראינו זה עתה, שיש ספרים העוסקים בתחום מסוים, שבגיננו יכול המחבר להעלים את שמו, והדברים יתקבלו בהכנה, דומה שיש באפשרותנו למנות ספרים בתחומים נוספים, שהעלמת שם המחבר בהם תתקבל בהכנה. אין כאן המקום לפרט את כל הספרים שמחבריהם העלימו את שמם,¹¹⁰ ולפיכך נסתפק בדוגמה של ספר אחד או יותר לכל סיבה.

(א) ספרי פולמוס

מטבע הדברים שיש אנשים, שמטעמים שונים דעותיהם לא מצאו חן בעיני אחרים. היו כאלה, מסיבות מובנות מאליהן, שלא רצו לצאת נגדם באופן גלוי, והעדיפו לכתוב ספר או קונטרס שבו הם יבטלו את דבריהם. אחד הפולמוסים המפורסמים ביותר הוא הפולמוס שניהל ר' יעקב עמדין כנגד ר' יהונתן אייבשיץ. במקרה זה עיקר תרעומתו של ר"י עמדין לא היתה כנגד ספר של ר"י אייבשיץ, אלא כנגד קמיעות שונות שכתב ר"י אייבשיץ. לדעת ר"י עמדין הכתוב בקמיעות מלמד כי ר"י אייבשיץ נמנה עם המאמינים במשיח השקר שבתי צבי. הוא פרסם כנגד ר"י אייבשיץ את הספרים: שפת אמת ולשון זהורית, אלטונא, תקי"ב; עקיצת עקרב, אלטונא, תקי"ג; ספר שימוש, אלטונא, תקי"ח;¹¹¹

108 ש' גליק, קונטרס התשובות החדש, כרך א, ירושלים ורמת גן תשס"ו, עמ' 342 מס' 1371, תאר במפורט את הספר ואת מהדורותיו. וראה גם במבואו עמ' נד, הערה 256.

109 על מחבר שכתב ספר תוכחה לבני דורו, ודווקא משום כך פרסם את שמו, ראה לקמן סעיף יד, אות (ד).

110 בנושא זה יש גם אנקדוטות מעניינות. אביא אחת מהן שכתב ר' אליהו אהרן מילייקובסקי-סאמונוב בספרו דבר אליהו על התורה, חלק שני, ירושלים, תש"א, הקדמה עמ' ז: "אני יכול לזכות את הקוראים בעובדא הידועה לי ששמעתי מפי רבנו הגאון ר' חיים הלוי סאלובייציג זצוק"ל על אביו הגאון רבנו יוסף דוב זצוק"ל, ומסופקני אם היא ידועה למי שהוא ואני חס עליה שתלך לגניזה, וזו היא. לפני שהוציא הגרי"ד את ספריו לאור אמר פעם אחת, שהחבור הראשון שיהיה לו יוציאו בעולם שמו וכן עשה. ולכאורה הא כיצד, הלא אנחנו ידענו שהחלק הראשון משלשת החלקים בית הלוי שהוציא לאור כתוב וחתום שמו עליו כמו בשני החלקים שבאו אחריו. אלא מעשה שהיה כך היה. כאשר החלק הראשון של ספרו בית הלוי היה מוכן לדפוס וירא אותו הגרי"ד כי טוב הוא, חס עליו להוציאו לאור עולם מבלי לקרא שמו עליו, מה עשה הגאון ר"ד זצ"ל ישב וכתב ספר אחד לח"ת [=לחידושי תורה] והוציאו לאור הדפוס בעולם שמו, לקיים מה שנאמר מוצא שפתיך תשמור, ורק אחרי כן הוציא את ספרו בית הלוי חלק ראשון, וכן החלקים שבאו אחריו בשמו המפורש, את (ה)שם הספר הנעלם של מר אביו זצ"ל לא גילה לי רבנו הגר"ס, בטח מטעם שלא רצה לגלות מה שאביו היה מכסה".

111 יש סבורים ששנת ההדפסה מאוחרת יותר, ואין כאן המקום להאריך בזה. בספר זה יש גם התקפות חריפות על תנועת הפרנקיסטים שהיא ספיה של כת השבתאים.

התאבקות, אלטונא, תקכ"ב - כולם בעילום שם המחבר, וחלק מהספרים הללו כוללים מספר חיבורים.

אכן, הפולמוס יכול להיות גם על רקע אחר. לדוגמה, מצאנו ספרי פולמוס על רקע הלכתי. ר' חיים הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז, כתב ספר בשם דברי חיים על הלכות גיטין, זאלקווא, תרכ"ד. ספר זה יצא בעילום שם המחבר.¹¹² ר' שלמה גנצפריד פרסם ספר על הלכות גיטין בשם אהלי שם, אונגוואר, תרל"ח, שבו התקיף פעמים רבות, ולעתים אף בלשון חריפה, את הכתוב בספר דברי חיים. כנגד אהלי שם נדפס בירושלים, תרמ"ב, ספר מלחמת חובה, בעילום שם המחבר, שכל כולו נועד להצדיק את האמור בספר דברי חיים. מסתבר שעילום שם המחבר נבע מחששו של המחבר שינקטו נגדו פעולות שונות.¹¹³ דוגמה נוספת. כנגד ספרו של ר' יצחק יעקב ריינס אורים גדולים, וילנא, תרמ"ז, נכתב קונטרס בשם הקלות¹¹⁴ יחדלון מאת "פלוני וסופר", ברדיטשוב, תרמ"ח. לדעת הביבליוגרפים¹¹⁵ המחבר הוא יעקב צבי ינובסקי.¹¹⁶

(ב) ספרי פילוסופיה והגות

ברור לכל, כי מחבר הכותב ספר שיש בו דברי פילוסופיה ומחשבה שאינם מקובלים בדורו, עושה זאת בידיעה שהוא עלול להיות מותקף מילולית, וייתכן גם פיזית, על ידי אנשי דורו המתנגדים לדעותיו. לא כל מחבר מוכן ליטול על עצמו סיכון שכזה. לכן הוא יפרסם את ספרו בעילום שמו. הרי לנו שתי דוגמאות לכך.¹¹⁷

112 במהדורה שנייה, נתפרסם שמו בשער הספר, וכפי שמסביר בנו ר' ברוך בהקדמתו הוא עשה כן: "ואשר הרהבתי בנפשי עוז עתה לכאר ולפרש שם אאמו"ר המחברו יען כי הקול נשמע ממילא מי המחברו, וביותר בהקדמה בס' דברי חיים על התורה מבואר שגם זה החיבור יסדו כ"ק אאמו"ר, לכן כתבתי בשער בפירושו מי המחברו". ראה כגון זה לעיל הערה 70.

113 במהדורה שנייה, ירושלים, תרמ"ה, כתב את שמו בשער הספר: מרדכי אליעזר וועבר. הוא מספר בשער כי אוהבי דברי חיים יעצוהו לפרסם שמו "למען יאירו זהרי דברי חיים", ואילו מצד מצדדי אהלי שם "כבר גדל עונשי אשר הענישוני", ולכן ראה לפרסם שמו. לפולמוס זה יש המשך בחיבורים נוספים שנדפסו, ואין כאן המקום להרחיב בזה. ראה על רמ"א ובר במאמרו של נ' בן מנחם, 'ר' מרדכי אליעזר וועבר ז"ל: חייו וספריו', בתוך: מחקרים במדעי היהדות ספר יובל לכבוד יצחק קיוב (בעריכת י' ברלין), ניו יורק, תשל"ב, עמ' יג-כ.

114 הניקוד נמצא במקור.

115 כך כתב ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל אביב, תשי"א-תשט"ז, אות ק, מס' 589. על גבי שער השני של הספר הנמצא בספריית יווא בארה"ב, ושניתן לראותו באתר האינטרנט היברו בוקס, נכתב: פלוני וסופר=528=יעקב צבי יאנאווסקי, וכן נכתב במפעל הביבליוגרפיה (מספר מערכת 302205). תודתי לר"ב דבליצקי על ההפניה והמקורות לספר זה.

116 דוגמה נוספת הוא ספר הלכתא רכתא לשכתא מאת ר' נחום פייגנבוים, פרמפול, תרע"ד. הספר נדפס בעילום שם המחבר משום שהוא תוקף בחריפות רבה את ר' אברהם בורנשטיין האדמו"ר מסוכצ'וב. ראה גליק, קונטרס (לעיל הערה 108), מבוא עמ' נד הערה 256, ועמ' 266 מס' 1077. וראה גם פרק שלישי, סעיף 2, ליד הערה 40, על ספר דובר מישרים וספר אמונת(ה) (עמ' 40).

117 בפרק תשיעי, סעיף א, אות (ב), מס' 5, נמצאת דוגמה נוספת והיא ספר אמונת ה'.

יצחק שמואל ריגיו בספרו בחינת הקבלה, גוריציאה, תרי"ב, הדפיס שני ספרים מכתב יד פארמה, בשם: שאגת אריה על קול סכל. בקול סכל יש התקפה חריפה על תורה שבעל פה ועל הרבנים, והספר שאגת אריה נכתב כנגדו. מחברו של שאגת אריה הוא ר' יהודה אריה די מודינה, המספר כי כתב יד של קול סכל ניתן לו בשנת שפ"ב, וכי מחבר הספר הוא ר' אמיתי בר ידעיה בן רז, שפעל בשנת ה' ר"ס באלקלעה בספרד. המוציא לאור, י"ש ריגיו, טען כי מחבר קול סכל הוא רי"א די מודינה בעצמו, והאריך להוכיח את דבריו. כן מצא רמזים שונים בשם המחבר שיש להם קשר עם רי"א די מודינה. מסתבר שרי"א די מודינה העלים את שמו כדי לשוות לדברי תשובתו חשיבות רבה. לדעת ריגיו הוא עשה כן משום שהוא הזדהה עם דברים שנכתבו בקול סכל, אלא שחשש מאנשי תקופתו ולא רצה שידעו את דעותיו האמיתיות. אגב, מאז דברי ריגיו דנו חוקרים שונים בזיהוי המחבר והעלו מגוון השערות, ומסתבר כי ככל הנראה הצדק עם ריגיו.¹¹⁸ יש לנו כאן דוגמה לעילום שם המחבר בצורה מיוחדת. לאמור, הספר מיוחס למחבר אחר. על כך ראה לקמן אות (שג). (56)

ספר מורה נבוכים לרמב"ם, עם פירושו של משה נרבוני ופירוש גבעת המורה נדפס בברלין, תקנ"א. שמו של מחבר הפירוש גבעת המורה לא נדפס. את הקדמתו לפירוש גבעת המורה חתם המבאר: "קורא משכיל אהובי, תדע שמי ושם אבי, בהתבוננך במלה שבי". לאחר הקדמה זו הוסיף המחבר גם "מפתח קורות הפלסופיאה", שיש בו סקירה קצרה על התפתחות המדע, ואין בו רמז לשמו. אכן כפי שכתב המחבר במלה "שבי" רמז שמו: שלמה בן יהושע, הלא הוא שלמה מימון. המחבר שנחשב בעיני בני דורו כאפיקורוס, ודי לציין שלאחר מותו הוא נקבר מתוך לגדר של בית הקברות, העלים משום כך את שמו. גם בית ההוצאה "חינוך נערים" בברלין, שנוהל על ידי המשכילים, העדיף להעלים את שמו. יש לציין, שבתחילה נדפס רק חלק ראשון של מורה נבוכים עם שני הפירושים הללו. מנהל בית ההוצאה באותה העת היה יצחק אייכל שהחליף את מנהל ההוצאה הקודם הלא הוא יצחק סטנוב. לאחר שנתיים חזר סטנוב לנהל את בית ההוצאה, והוא לא המשיך בהדפסת מורה נבוכים במתכונת זו. את שני החלקים הנותרים של מורה הנבוכים הוא הוציא לאור בשנת תקנ"ו, רק עם פירוש קצר משלו. בהקדמתו ביקר ברמז את הפירוש גבעת המורה, בכך שהוא מבוסס על עקרונות מדעיים מחודשים, ואילו הרמב"ם מבוסס על עקרונות מתורת אריסטו.¹¹⁹

(ג) ספרים העוסקים במדעים

יש שאדם כתב ספר העוסק בתחומים שאינם מוגדרים כתחומים תורניים, ומשום כך הרגיש עצמו שלא בנוח מבחינת הסביבה. לאמור, הוא הטריח את עצמו, והשקיע מזמנו וממרצו בכתיבת ספר, שאפשר שיהיו כאלו שיאמרו שהוא בזבז את זמנו לריק, כיון שאין

118 ראה על כך: ט' פישמן, 'אור חדש על זמנו של ספר קול סכל ועל מקום חיבורו', תרכ"ז, נט (תש"ן), עמ' 171-190.

119 ראה על כך: ג' פרוידנטל ושרה קליין-ברסלבי, 'שלמה מימון קורא משה בן מימון: על השמות הרב משמעיים', תרכ"ז, עב (תשס"ג), עמ' 581-582.

לפנינו ספר תורני. דומה בעיני שזו הסיבה שספר הברית, ברין, תקנ"ז, נדפס בעילום שם המחבר. ספר זה עוסק בתיאור גרמי השמים, כדור הארץ וכל אשר בו, תופעות טבע, ועוד ועוד. בהקדמתו האריך המחבר להסביר מה טעם העלים את שמו. הואיל ויש בה דברים חשובים, אני מביא את עיקרי הדברים: "והנה באתי במגלת ספר ולא זכרתי את שמי עליה, אך לא עשיתי זאת מטעם ענוה או חסידות, אלא משום מעשה שהיה וכך היה". הוא מספר שתוך כדי כתיבת הספר חלה ונפל למשכב, והיתה לו מחלת עינים קשה. הוא נסע ממקום למקום לרפואה ולא הועיל, ולבסוף היה בק"ק לבוב, ואז נדר נדר:

ואמרתי אם יהיה אלהים עמדי ויחזור לי מאור עיני ושב ורפא לי עד שאוכל לכתוב הספר, וה' יושיענו לגמור אותו, לא אקרא את שמי עליו בפירוש כידוע לאנשי לבוב ה' אורי וישעי, כי שמע קול תחנוני ושלח דברו וירפאני... ונעזרתי לגמור אותו ולהדפיסו, ואם היות כי יש על זה פתח חרטה גדולה כאשר יעצני הרב הגאון הגדול דק"ק אובין ישן להתיר את נדרי באמרו, הנדר לא היה אלא למנוע הכבוד, ועתה אפשר שיגרום היזק בממון בעת מכירת הספר, והוא גם הוא מכשול רבים, שאפשר שיעלה על לב איזה בן אדם שאינו מכירך לאמר לא אתה חברתו, ונמצא אתה נותן יד לחשוד בכשרים... בכל זאת ירא אנכי להתיר את נדרי אשר פצו שפתי ודבר פי בצר לי ועשיתי כאשר נדרתי, ודי לי שמכירים אותי רבבות אלפי ישראל הדרים בקהלות הקודש אשר זכרתי, חוץ מן הדרים בעירי עיר ואם בישראל, ומלבד הרבנים הרבים ונכבדים אשר סמכו את ידיהם קודש עלי ונתנו הסכמתם על ספרי, וכלם יודעים שאני חברתיו... ולא היה בעוזרי אדם מעולם אפילו עלה אחד בכתב ידו בעלמא להקל מעלי טורח הכתיבה... וה' עזרני... ונתן לי לשון למודים ויד כותבת לכתבו מראשיתו ועד אחריתו... והירא את דבר ה' לא יאמר אפילו לאדם שאינו מכירו לא אתה חברתו אלא א"כ אינו יודע מה כתוב בו... אך אחרי רואי בספר הרוקח שראוי ונכון לכל מחבר לרמוז את שמו בחבורו, ובנדרי נדר לאביר יעקב לא כוונתי אלא שלא להזכיר את שמי בפירוש עליו, לכן רמזתי את שמי והחכם עיניו בראשו והמשכיל יבין.

לאמור, הוא נדר שאם ירפא מחוליו לא יקרא את שמו על הספר, ולא נתברר מדוע עשה כן. ¹²⁰מכל מקום, לאחר שנרפא יעצו הרב להתיר את נדרו משני טעמים. האחד, ספר שמחברו אינו ידוע לא ימכר כראוי.¹²⁰ השני, לא יאמינו לו שהוא מחבר הספר. אכן

120 בדומה לכך מצאנו בהסכמה שנכתבה לספר שערי תשובה לר"י גירונדי עם פירוש זה השער שנדפס בכמה מהדורות, וכולן בעילום שם המחבר. לספר מצורפת הסכמתו של ר"י קניבסקי, שבין השאר כתב: "ולא נצרכה אלא בהיות שהרהגה"צ [=שהרב הגאון הצדיק] המחבר שליט"א נפשו איותה ויעש להעלים שמו הטוב, והבא בשעריו לא ידע מי הוא הדורש לפניו, ואולי ע"י זה יחמעט הפצת ספרו, לזאת נענתי להתייצב בשער ולהודיע כי המחבר שליט"א כבר זכה לכתר שם טוב בתור גאון בתורה ועצום ביר"ש" [=ביראת שמים] וכו'. אגב, כבר נתפרסם שהמחבר הוא ר' בנימין יהושע זילבר. אבל יש הסבורים אחרת. בספר ישראל הקדושים, [ניו יורק, תשמ"ד], נכתב בהסכמת ר' מרדכי סאוויצקי: "המחבר רוצה בעילום שמו כדי שיתקבלו דבריו". המחבר הוא ר' הלל דוד ליטווק.

המחבר לא התיר נדרו, והסביר שלא חשש להפסד ממון, שנאמר לי הכסף ולי הזהב (חגי ב, ח). אין הוא חושש שלא יקרא שמו על הספר, שהרי אנשי לבוב יודעים שהוא חיבר את הספר, וכן גם הרבנים שהסכימו על ספרו. עם זאת, הואיל ובעל ספר הרקח כתב שעל מחבר לרמוז את שמו, ולכן כדי לקיים את דבריו וגם לא להתיר את נדרו, הוא רמו לשמו. ואכן בראשית ההקדמה נדפסו השורות הללו: "אני פחות נבזה, חברתי ספר זה, אבל לאל יתברך השבח וההודיה בחנני נמלה מקטני ארץ ישע רב מאד ודעת ותבונה, ישתבח לנצח נצחים אמן". ראשי התיבות של שורות אלו הם: אני פנחס אליהו בן מאיר מווילנא [הורוויץ], והרי לנו שמו של המחבר.¹²¹ מאוחר יותר גילה המחבר את שמו, ראה לקמן סעיף יח.

עם זאת ספר זה מצטרף גם לסעיף הקודם, משום שבנוסף לאמור עד עתה יש בו גם דברים נוספים. המחבר מביא בספר זה דעות של פילוסופים מאומות העולם ודן בהן ולבסוף סותר אותן. המעיין בהקדמת המחבר יראה כי הוא מצטדק מה ראה להביא דעות אלו, ומכאן אתה למד כי היו שלא ראו זאת בעין יפה. אגב, יש לציין כי המחבר גם האריך להסביר עד כמה חשוב ללמוד מלאכה, והוא יוצא כנגד תלמידי חכמים שאינם מלמדים את בניהם מלאכה,¹²² ואולי אף זו סיבה להעלמת שם המחבר.

(ד) ספרים שנכתבו בגיל צעיר

בנושא זה כתבנו בפרק הבא, ונציין פרט אחד הנמצא בסעיף א' וקשור לכאן. ספר בחינת עולם, פראג, שנ"ח, נדפס בעילום שם המחבר. שיערנו שם, כי סביר לומר שהמחבר העלים את שמו מפני שהיה רק בן תשע עשרה שנים בעת הדפסת הספר. מחבר נוסף שהעלים את שמו מפני היותו צעיר הוא ר' עקיבא יוסף שלזינגר. ספרו לב העיברי, חלק א, אונגוואר, תרכ"ה נדפס ללא שם המחבר. חלק א מהדורה שנייה יחד עם חלק ב נדפסו בלבוב, תרכ"ט, כאשר בשער של חלק א וגם בשער של חלק ב, נדפס שם המחבר. את ההסבר לשינוי כתב המחבר בהקדמה לחלק ב:

אמרתי יען שאז הייתי צעיר לימים מאוד¹²³ מהיות טוב את צנועים חכמה [משלי יא, ב] ובלא זה ובלא זה מהצנע לכת (חוץ ממה שרשמתי שמי בראשי תיבות שם הספר¹²⁴ מהכרח כאשר כתב הר"א מגרמיזא ז"ל¹²⁵ מובא בריש תנא דבי אליהו בפרושו גזירה מקדמונים שאסור לעשות ספר אם לא ירמוז שמו בספרו עיין שם).

121 ראה בסעיף הבא עוד דוגמאות לשיטה זו.

122 ראה חלק ב, מאמר יב, פרק י.

123 המחבר נולד בשנת תקצ"ז, והספר נדפס כאמור בשנת תרכ"ה, ונמצא שהיה אז בן עשרים ושמונה.

124 בשער חלק ב נדפס שם המחבר בצורה זו: הקטן עקיבה יהוסף בן רבי יחיאל יצ"ו. היינו המחבר הסביר כיצד רמו לשמו בשם הספר. אבל בשער של חלק א של מהדורה זו נדפס שמו באופן רגיל, הואיל וגם בהקדמה לחלק זה עדיין לא הסביר מאומה ביחס להעלמת שמו.

125 כוונתו לספר הרקח. בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 405-406, שם הארכנו בזה, ותבין משם גם פשר הציין לתנא דבי אליהו.

יש לדעת כי בחלק זה הוכיח המחבר את בני דורו, וכפי שכתב בשער הספר: "ללמד את בני יהודה קשת נגד שלשה פשעי ישראל האפיקורסית הצדוקית והלועזית... וגם הרבה דברי תוכחה ומוסר משובצים בדברי ספר הזה, בפרט בענינים הנוגעים לפרצת הדור". בהמשך ההקדמה כתב המחבר, שזו הסיבה שראה לנכון לגלות את שמו בחלק זה, מפני ששמע שאנשים אומרים כי הוא "לא הזכיר שמו וכבש פניו בקרקע מפני שהוא מתירא מקול המלחמות של מחרפי ה', או ממסירות ועלילות". המחבר עוד האריך והדגיש, שאין הוא חושש מאנשי דורו, ואדרבה הוא יוצא כנגדם ללא מורא. בזה הוא שונה מהמחברים שהזכרנו לעיל בסעיף יג.

טו. מחברים מעלימים את שמם אבל רומזים לו

ספר תשובותיו של ר' מנחם עזריה מפאנו נדפס לראשונה בויניציאה בשנת ש"ס. בשערו נדפס:¹²⁶

ספר

תשובות

ופירוש סוגיות ומשניות עמוקות
ושמועות חמורות להלכה ולמעשה
כפי צורך השואל שאליו נזקקין
ברוך ה' יום יום:

מע

הביאו¹²⁷ אל הדפוס האלוף כמהר"ר יצחק
בכ"ר מרדכי זצ"ל איש פולוניי"א

לאמור, שמו של המחבר אינו נזכר בשער. ר' יצחק, המביא לבית הדפוס, כתב הקדמה לספר שבה תאר את קורותיו, ובין השאר כתב:

ותשאני רוח ה' בגלילות איטליי"א ואשמעה אחד קדוש מדבר וחיילים מגבר
במשנה וגמרא שמעתא וסברא... הלא הוא הרב המקובל האלהי מרנא ורכנא מנחם
עזריה נר"ו¹²⁸ והוא מן המשפחות המיוחסות שבישראל הם השרים והסגנים בני
פאנו...

126 בספר זה איני מעתיק את השערים שאני מביא שורה מול שורה כפי שנדפסו, כיון שאין לכך חשיבות. אמנם כאן חרגתי ממנהגי, כדי שהקורא יראה כיצד נדפס הצירוף: מע.

127 מכאן ואילך לא דייקתי להביא את גופן האותיות וגודלן כפי הכתוב בשער, וכן השמטתי את המשך השער, ואין זה משנה לענייננו.

128 שו"ת רמ"ע מפאנו נדפס מספר פעמים. בדפוס ירושלים, תשכ"ג, הוא נדפס בתוספת "הגהות והערות מכתבי יד של רבינו הרמ"ע ותלמידיו". זו מהדורה חשובה כמובן, אבל בהקדמת ר' יצחק כאן הם שינו מדפוס ראשון (אפשר שעשו כן גם בדפוסים קודמים ולא בדקתי) והדפיסו: "המקובל האלקי מ"ו מנ"ע נר"ו", וכאילו ר' יצחק העלים את שמו של המחבר גם בהקדמה, ואין זה נכון.

בדפוסים מאוחרים כבר נדפס שמו של המחבר בשער הספר.¹²⁹ כך מצאנו גם בעוד מספריו שנדפסו בחייו: עשרה מאמרות, ויניציאה, שנ"ז;¹³⁰ פלח הרמון¹³¹ מהדורא בתרא, ויניציאה, ש"ס. לאמור, במרכז השער של כל אחד מהספרים הללו נדפס באותיות בולטות: מע. בקונטרסו ימין ה' (בספר נדפס שם הויה במלואו) רוממה, ויניציאה, נדפס בסוף דבריו: מע.¹³² גם בספר ראשית חכמה הקצר, שקיצר ר"י פוייטו, ונדפס בוויניציאה שנת ש"ס, נדפסו בשער מספר שורות בשבח הספר ולאחריהן נדפס באותיות גדולות מע.¹³³ וכן בספר יונת אלם, שנדפס לאחר פטירתו באמשטרדם, ת"ח, נכתב בשער הספר: "יונת אלם ראה זה ספר חדש אשר כבר לא נדפס לעולמים עד היום הזה והוא אחד מעשרה מאמרות שחבר איש האלהי מוהר"ר מ"ע זצלה"ה".

מכאן אנו למדים כי הרמ"ע העלים את שמו,¹³⁴ ומן הסתם ביקש זאת מתלמידו ר' יצחק שהביא לדפוס את ספריו.¹³⁵ המעניין הוא שכך נהגו המדפיסים גם בספרו יונת אלם שנדפס לאחר פטירתו. אמנם אין אנו יודעים מה היתה הסיבה להעלמת שם המחבר, כי לא המחבר ולא תלמידו המדפיס הסבירו זאת. אבל אין זו העלמה מלאה, שהרי שמו נכתב

129 יש לציין, כפי שהעירני ר"ב דבליצקי, כי יש חכמים, ובמיוחד אלו הסמוכים לתקופתו, הקוראים לספר בשם: תשובות מנחם עזריה, ללא התואר: רבי, והוא דבר שאינו מקובל. נראה שזה נובע מהעובדה שבשער כתוב: מע=מנחם עזריה, ותו לא.

130 בדפוס שני, אמשטרדם, ת"ט, נדפס בשער: "שחבר החכם... מנחם עמנואל שנדפס מקודם" וכו'. איני יודע אם יש כאן טעות דפוס, או טעות בשם.

131 לספר זה יש הקדמת המחבר הפותחת: אמ"ע, ואין חתימה.

132 כנגד קונטרס זה כתב ר"י סאמיגה את קונטרסו פירוש דרך ימין, ויניציאה. על כך השיב הרמ"ע בקונטרס ימין ה' עושה חיל, והוא פותח: "אמר הכותב, צדק בקשוני ענוי ארץ אוהבי האמת והשלום לכתוב להם דברי חפץ ראויים לצרפם לימין ה' רוממה רידן ותכל התלונה מהללו דקדימו פומייהו לאודנייהו... אנא עפרא דארעא דחתים בי רבנן מ"ע, זה שמי מעביר עון, זה זכרי מוחל עלבון", וכו'. ראה גם בשם הגדולים לחיד"א ערך רמ"ע מפאנו מה שהביא ממצרף לחכמה. גם כאן השתמש בראשי תיבות של שמו ואף פירשם בדרך דרש: מעביר עון, מוחל עלבון, אבל לא גילה את שמו, אם כי ר"י סאמיגה בקונטרסו נוקב בשמו. לא ציינתי את שנות ההדפסה של הקונטרסים הללו, ועל כך ראה י' יודלוב, 'פסק דין של רבני ויניציאה משנת שס"ט', סיני, פד (תשל"ט), עמ' קסז, הערה 10.

133 בשנת תש"ס נדפס ספר זה מחדש והושמט מהשער האותיות מע, כנראה משום שהמדפיס לא ידע מה משמעותן. עמד על כך רי"י ווייס במאמרו 'המלצת הרמ"ע על ראשית חכמה הקצר', אור ישראל, כג (תשס"א), עמ' ריג-ריד, והרחיב קצת בעניין.

134 בשנת שמ"ג נדפס בוויניציאה ספר שעל שערו נכתב: "ע"א (=עמנואל, שמו האיטלקי של המחבר. כך נכתב במפעל הביבליוגרפיה מספר מערכת 178945, ושם פרטים נוספים על הספר) סדר עבודה לתמידין ולמוספין של כל השנה גם חסידה בשמים ידעה מועדיה מ"ע". בסוף הספר נדפס: "כוונת התפלין... מ"ע". על פי ראשי התיבות: מ"ע, יש להניח כי המחבר הוא רמ"ע מפאנו. הדבר מתברר היטב מדברי ר"מ די לונזאנו וגם מדברי רמ"ע עצמו, ראה בדרך חיים לר"מ דילונזאנו מהר' אהבת שלום, ירושלים, תשע"ב, במכואו של ר"ב דבליצקי, עמ' 44-45, ובהערה 70.

135 מובן שאדם יכול לומר כי אין פה העלמה גמורה של שם המחבר, ואולי אף הצירוף: מע, היה מוכר בזמנו.

בראשי תיבות. אם כן השאלה היא מה פשרה של העלמה חלקית זו? אין לי תשובה ברורה לשאלה זו. אבל כך נהגו גם מחברים נוספים כפי שנראה עתה.¹³⁶

בספר בליל חמיץ, ויניציאה, שפ"ד, נכתב בשער: "אוסף תושבחות ושירות... מאת עבד נדיבי עמים נאספו באותו פרק, יא"מ, נדפס בוויניציאה הבירה... השפד". המחבר הוא ר' יהודה אריה מודינה, שאסף שירים ומכתבי תשבחות שנכתבו לתלמידו ר' יוסף חמיץ לרגל קבלו תואר ברפואה ובפילוסופיה בסיום לימודיו באוניברסיטת פדואה. הוא גם כתב הקדמה לספר. מכל מקום את שמו כמחבר בשער הספר הוא כתב ראשי תיבות.

ר' אברהם דנציג פרסם את ספרו חיי אדם עם נשמת אדם, וילנא, תק"ע, בעילום שם המחבר. כך כתב בהקדמתו:

ועוד כי בתבות אלו חיי אדם מרומז שם אמי מורתי ז"ל ושם הכינוי של אא"מ¹³⁷ ז"ל ושמי ושם עירי¹³⁸ כמו שכתב הרוקח שצריך לרמוז שמו בספרו. ולא הזכרתי שם המחבר לא מחמת ענוה, אלא על פי מה שכתב בספר חסידים¹³⁹ שמנכין לו בעולם הבא. ואין מן הראוי להסתכל במחבר הספר אלא כמה שכתבו בו, כי מן התולעת קטן יוצא בגדי המשי, ומן החילזון יוצא תכלת, הצבע המובחר והיקר, וכאמרם ז"ל [אבות ד, כ] "אל תסתכל" וכו', ואני לא חיברתי ספר זה לעשות ממנו קרדום כידוע מגודל ההוצאות הדפוס, והלואי שיהיה ביאה כיציאה,¹⁴⁰ וגם לא לקנות שם, אחר שאינני מזכיר שמי, רק אולי אזכה ואהיה ממזכי הרבים, וני[קויים] בי "אגורה באהלך עולמים"...

ההקדמה של ר' אברהם מסתיימת בשורות הללו:

אחלה ברוב רחמיך הסר מלבי דעות נכזבית,¹⁴¹ צפינת¹⁴² יראתך גלה בעיני ראות, ישמחו חברי ילמדו את לקחי במתיקות, מדברי ירוויון כל לומד בנחת. אד' ברוב רחמיך הורני מתורתך דינים נפלאים,¹⁴³ צוה ישועתך גלה טובך לעבדך כל הימים, אגורה באהלך עולמים.

136 ראינו כן גם לעיל, ראה ליד הערה 121.

137 אדוני אבי מורי. שם אביו הוא: יחיאל מיכל, וכנראה נרמז באותיות י"מ'. שמו של המחבר נרמז באותיות א' ד'. נותרו אפוא משם הספר חיי אדם, שתי האותיות: חי, ומכאן כנראה ששם אמו חיה, ואולי חיה יהודית או שם אחר, ולא מצאתי שמה בכותבי התולדות.

138 שם המשפחה דנציג הוא על שם עירו, כמקובל אצל רבים. ראה גם לקמן ליד הערה 179.

139 ראה לעיל הערה 3, צ"ל 5.

140 מליצה על פי יומא פו ע"ב, וכוונתו כאן שההכנסה הכספית של הספר (ביאה) תהיה לפחות כמו ההוצאות הכספיות של הספר (יציאה).

141 צ"ל: נכזבות. אולי נכתב כן על פי ההגייה בפני הכותב, וכן בהערה הבאה. ומצינו כן בספרים רבים.

142 צ"ל: צפונת.

143 כך מפוסק בספר, ולכאורה אין הוא במקום על פי המתקבל מראשי המלים, אלא שעשה כן משום החרוז.

המתבונן בראשי התיבות של שתי השורות הראשונות יקבל את שם המחבר: אברהם דנציג בר יחיאלב מיכלב.¹⁴⁴ בשתי השורות הבאות נקבל: אברהם דנציג, ואילו בהמשך דבריו נראה שלא עמדתי על כוונתו, כיון שראשי המלים אין להם מובן. בדפוס שני, הוראדנא-וילנא, תקע"ט, הוא מהדורה שנייה שהדפיס המחבר עם הוספות ותיקונים, כבר נדפס שמו של ר' אברהם בשער הספר.

הרי לנו דוגמאות נוספות למחברים שרמזו לשמם. ר' מרדכי דובער טברסקי הדפיס את ספרו חיבר לטהרה, ברדיטשוב, תרמ"ח, ובשער נאמר: "ספר חיבר לטהרה (במ"ק)¹⁴⁵ גימ' שמי וכינויי במ"ק עה"כ¹⁴⁶) כולל ב' ספרים... חברו אחד מן התלמידים" וכו'. לאמור, המחבר העלים את שמו, אבל רמז לשמו בדרך הגימטריה.¹⁴⁷ אבל בשער של חלקו השני של הספר הנקרא מקוה טהרה, נדפסו עשר שורות שראשיהן נותנות את שם המחבר: מרדכי דובער.¹⁴⁸

ר' שלום יוסף קליין חיבר את הספר דרך הטובה והישרה, חלק א, סאטמר, תרפ"ו, והעלים את שמו. אבל בסוף חלק ב, הוא מסיים: "שבח לבורא ומשגית ממעונים, ילמדנו ויבינינו סתרי פנינים, קרן לעמו ירים יקבץ נדחים, בן לאמו"ר הרב החסיד הישיש מהר"ר אברהם שמחה בן טובא הכ"מ שנפטר י"ב שבט תרפ"ט ת"נ צ"ב'ה". ראשי המלים עולים: שלום יוסף קליין, ואח"כ: בן... אברהם שמחה וכו'.¹⁴⁹

היו עוד מחברים שנהגו בדומה לכך בצורות שונות,¹⁵⁰ וכאמור אי אפשר להאריך יתר על המידה בזה.¹⁵¹

144 שם אביו של המחבר הוא: יחיאל מיכל. נראה שרמז כאן לכינוי של שם אביו, שהרי כתב בהקדמתו שיש בה רמז לכינוי של שם אביו. בספר חיי אדם השלם, מנוקד, מכון מאורות ודעת ירושלים, חשמ"ח, הדפיסו את הקדמת ר' אברהם בשלמותה, והדגישו את ראשי המלים, אבל את האות ב בשתי הפעמים לא הדגישו, כיון שאין היא חלק מהשם. בשתי השורות הבאות הדגישו רק את: אברהם דנציג. משמע שלדעתם אין קשר להמשך ראשי המלים עם המחבר.

145 במניין קטן, במספר קטן.

146 עם הכולל.

147 נראה שכינויו הוא דובער, כפי שכתוב בהמשך. לכן, שם הספר 'חיבר לטהרה' במספר קטן=1. שמו וכינויו 'מרדכי דובער' במספר קטן=7. על כך יש להוסיף 3 (מה שכתב 'עם הכולל', צריך לומר שכוונתו גם עם התיבות), ואזי נקבל 1. אני מודה לרי"י סטל על פרט זה.

148 עמד על כך רי"י כהן, 'על ספר "אנונימי" אחד', קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 268.

149 בחלק ב, שנדפס כמה שנים מאוחר יותר, נמצא שמו כמוציא לאור בהסכמה של רש"א הלברשטם ר' ראצפרד, שנאמר עליה שהגיעה תוך כדי הדפסת הספר. אולי חשב המחבר שאם הוא נקרא 'מוציא לאור' אין זאת אומרת שהוא המחבר.

150 ר' נח ליפשיץ, הנקרא גם ר' נח מינדס, שפעל בזמן הגר"א, חיבר שני ספרים: פרפראות לחכמה ונפלאות חדשות, ושניהם נדפסו בעילום שמו. על הרמזים לשמו ראה בנפלאות חדשות, ירושלים, תש"ז, בדברי ההקדמה של המו"ל ר"י מרמורשטיין. רי"א וינוגרד, נתיבות החיים, ירושלים, תר"ע, העלים את שמו, אבל בראש כל דרוש הדפיס פסוק או יותר מספר תהלים, והדגיש את האות הראשונה, וכך מתקבל: יוסף אליהו בר אברהם חיים בר פסח בר אריה ליב. וראה לעיל הערה 41. גם רי"א קוזאק העלים שמו בספרו מלאת אבן, ורשא, תרמ"א-תרמ"ה, אבל רמזו בשער בגימטריה מיוחדת, ראה לקמן הערה 183. שמו נתגלה בשער ספר איל מלאים, שהוא השלמות לספר זה, שהדפיס נכדו,

אמנם אביא כאן העלמת שם וגילוי, שלא מצאתי לכך חבר. ר' חיים סופר בעל שו"ת מחנה חיים כתב כי בעת שרצה להדפיס את חלק אבן העזר זימן לו ה' אדם שהיה מוכן לתמוך בו, בתנאי שלא יזכיר את שם התומך אפילו לא ברמז. ר' חיים הסכים, וכנראה על יסוד רצונו של אותו אדם, אנו מבינים את המשך דברי ר' חיים:¹⁵²

ונתתי ללבי מאמר חכו"ל ברבה פ' חקת (יט, כ) וז"ל, משל לשלטון שעשה סעודה למלך אמר המלך אוהבי שם, אמרו [לו] לאו, אמר אף אני אינו(ו) [י] הולך לשם. אף כך אומר הקב"ה, הואיל ומשה אינו נזכר שם אף אני אינו(ו) [י] נזכר שם עכ"ל. על כן חשבתי וגמרתו לקבל עלי, שלא להזכיר שמי לא על ראש הספר ולא על גמר כל תשובה כאשר הורגלתי לעשות, רק בסוף לברך על המוגמר, ולכרוע ולהשתחות לד' על החסד אשר גמלני בלבד אחתום שמי.

טז. מחברים מעלימים את שמם באמצעות שם אחר

יש מחברים שהעלימו את שמם בכך שנקבו בשם אחר במקום שמו האמיתי של המחבר. המחברים נקטו שיטות שונות ומתוחכמות כדי להעלים את שמם, ואי אפשר לפרט כאן את כל הדרכים הללו. צא וראה כי נכתב ספר שלם בנושא זה על ידי שאול חיות בשם: אוצר בדויי השם, וינא, תרצ"ג. נוספה לו גם הקדמה מאת דובער ואכשטיין, המסביר חלק מהשיטות שנקטו המחברים. בספר עצמו ימצא המעיין רישום לפי סדר א"ב של כל כינויי המחברים, שמהם ניתן לראות מה השיטה שנקטו להעלים את שמם.

הספר מקיף מאוד, משום שהמחבר כלל בו את כל הכינויים של מחברים הנמצאים בכל פרסום שהוא: ספר, קונטרס, מאמר בכתב עת, ועוד. בנוסף לכך, לא כל הרשום בספר זה הוא עילום שם שיש בו ממש. לאמור, המחבר רשם גם ראשי תיבות שניתנו במהלך הדורות, כגון: רא"ם [=ר' אליהו מזרחי], ראנ"ח [=ר' אליהו ן' חיים] ועוד הרבה מסוג זה, שברור שהם לא ניתנו על ידי המחבר, ונאריך בזה לקמן בפרק רביעי. כמו כן, בספר זה נרשמו כינויים, כמו רבנו תם, שאף הם אינם מענייננו, הואיל ואף הם לא ניתנו על ידי המחבר. כמו כן יש כינויים שניתנו על ידי המחבר אבל הם לא ניתנו כדי להעלים את שם המחבר. לדוגמה, המחבר רשם את הכינוי יוסף למדן, ככינוי של ר' יוסף תאומים בעל פרי מגדים, והוא מסביר כי כך מצאנוהו חותם לעתים. אבל ר"י תאומים לא העלים את שמו

ורשא, תרנ"ה. מבין חכמי הדור האחרון יש להזכיר את הספר חזון איש, שנדפס בעילום שם המחבר, אבל המלה 'איש' מרמזת לשמו בראשי תיבות: אברהם ישעיהו [קרליץ].

151 אציין עוד לספר חסדי דוד לר"ד פארוו ח"ד, כרך ראשון על תוספתא כלים ואהילות, ירושלים, תש"ל. הפתיחה לספר חתומה בראשי התיבות: של. החותם הוא שאול ליברמן מחבר תוספת ראשונים ותוספתא כפשוטה כפי שעולה בבירור מדבריו. יש אומרים שחתם את שמו בראשי תיבות ולא בשמו המלא, מפני שרצה שהספר יכנס לבית המדרש, והמבין יבין. מאותה סיבה נאמר בפתיחתו "וברוך יהיה ר' אליעזר אריה נר"ו בהרב ר' שמעון הלוי ז"ל שמצא לכסף מוצא", והכוונה לרא"א פינקלשטיין. ומשום כך נזכרו גם חכמים אחרים בפתיחה ללא שם משפחתם. ✕

152 שו"ת מחנה חיים חלק שני על אבן העזר, מונקאטש, תרל"ה, בהקדמה.

בשום ספר שהדפיס, ולכן אף כינוי זה אינו מתאים לענייננו. עם זאת כאמור יש בספר זה הרבה מאוד כינויים שניתנו על ידי המחבר, שנועדו להעלים את שמו. אחד מהם כתבנו לעיל אות (טו) מס' 2, דוגמה ראשונה. אמנם אף שהספר מקיף מאוד, מובן מאליו שאין הוא מקיף את הכל. הרי לנו דוגמה לכך.

בשנת תקכ"ח נדפס בנירנבורג¹⁵³ ספר ישרש יעקב על ענייני דקדוק, ובשער נדפס כי המחבר הוא ר' יעקב באבאני. ברם החיד"א כתב:¹⁵⁴ "והני חזני הבאים ישרש יעקב אגיד להם כי זה עני ר"י באבאני הנדפס קונטרס ישרש יעקב על שמו אינו המחבר, אלא מדקדק אחד ירא להזכיר שמו, ונתן הכסף לר"ב שידפיסנו על שמו, וזה אמת וצדק". עתה נדפסו מכתב יד השגותיו של ר"ב איספינוזא על ספר זה בשם יסוד הקיום, ואף הוא כותב שהמחבר אינו יעקב באבאני.¹⁵⁵

דוגמה נוספת היא ספר שו"ת תורה לשמה, ירושלים, תשל"ג, שהובא לדפוס לראשונה על ידי ר' יוסף כדורי ועמו רבי דוד חיים מתוך כתב ידו של זקנו רבינו יוסף חיים, אשר הביא עמו בעלייתו לארץ ישראל בשנת תשל"ב. ר' יוסף חיים כתב הקדמה לספר, שבה הודיע שהוא העתיק את הספר מתוך כתב יד ישן כדי להציל את הספר מאבדון. על פי דבריו, המחבר הוא ר' יחזקאל כחלי, ור' יוסף חיים העתיק את הקדמתו שבה נאמר בין השאר: "והנה בעתה באתי להודיע כי אני בעניי חנני השי"ת ברחמיו הרבים וחסדיו הגדולים לחבר ספר שו"ת בדבר הלכה... לעשות כונת יוצרנו שציונו ללמוד תורה לשמה על כן קראתי החיבור הזה בשם תורה לשמה... והיתה התחלתו משנת התמ"ב ומעלה... כה דברי הקטן יחזקאל כחלי גר"ו". אכן למרות דבריו המפורשים של הגר"ח, שאינו אלא מעתיק, רשם ר' דוד, נכדו של ר' יוסף חיים בשער הספר הנדפס, כי מחברו הוא רבי יוסף חיים עצמו. מאז ועד היום עסקו כמה וכמה חכמים בבירור זהותו של המחבר,¹⁵⁶ ואין ספק כי הוא אכן ר"ח מבגדד, הידוע כמחבר שו"ת רב פעלים, בן איש חי ועוד ספרים רבים.

המיוחד בהעלמת שם המחבר בחיבור זה הוא האופן שבו ניסה המחבר להעלים את שמו. המחבר האמיתי לא רק שהעלים את שמו, אלא המציא שם אחר כמחבר הספר. המעניין

153 לפי הרישום במפעל הביבליוגרפיה (מספר מערכת 177017) מקום הדפוס האמיתי הוא אלטונא.
154 שו"ת יוסף אומץ, סי' י. אמנם החיד"א בספרו שם הגדולים לא הזכיר כל עיקר, לא ספר זה ולא את המחבר.

155 ר"מ דידי ור"ד סטבון, שני ספרים נפתחים... ישרש יעקב... יסוד הקיום, קרית ספר, תשס"ה. הם ההדירו מחדש את ישרש יעקב והוסיפו לו מכתב יד את יסוד הקיום. בהקדמה עמ' 6-12, ציטטו מדברי ר"ב איספינוזא וחכמים נוספים שדנו בזיהוי המחבר, והם עצמם נוטים לומר כי המחבר הוא ר' יעקב בשן. ראה עוד ראה גליק, קונטרס (לעיל הערה 108), עמ' 466, מס' 1803.

156 המאמר המפורט ביותר הוא של ר"ב דבליצקי, 'שו"ת תורה לשמה לרבינו יוסף חיים זלה"ה', מקבציאל, לה (תשס"ט), עמ' תקפג-תרכה. בשו"ת תורה לשמה השלם, הוצאת אהבת שלום, ירושלים, תשע"ג, נדפס מבואו שנית. בהערה 1 ציינו שהמבוא נלקח מקובץ מקבציאל, אולם לא ציינו את שם הכותב. עוד חכמים שעסקו בזיהוי המחבר, בנוסף על אלו שנזכרו אצל דבליצקי, דנו בעניין באופן מחודש וזאת על פי ביטויים לשוניים, והם צוינו אצל ראה גליק, קונטרס (לעיל הערה 108), כך ג. עמ' 1321 מס' 4148. אף הם הגיעו לאותה מסקנה. אכן דבליצקי הביא ראיות רבות ושונות, ודומה שבדבריו הוא פתר את שאלת המחבר באופן סופי.

הוא שבשם שהמציא יש רמז לשם המחבר, כיון שהשם הראשון: יחזקאל, עולה בגימטריה: יוסף. השם השני: כחלי, עולה בגימטריה: חיים. אכן בשיטה זו נהגו גם מעלימים אחרים.

אבל ר' יוסף חיים הוסיף על שיטות ההעלמה הקודמות עוד שכלול, בכך שגם קבע את שנות המחבר כשלוש מאות שנה לפניו, וכדי לחזק זאת בפני המעיין, ציטט מספרים רבים הנמצאים לדבריו בכתב יד. לאמור, כדי שהוא יוכל להשתמש בספרים שנדפסו אחרי שנת תמ"ב,¹⁵⁷ הוא העתיק מהם אבל ציין שראה זאת בכתב יד. אכן ניתן לומר כי תקנתו קלקלתו. לפי זה עולה כי ברשותו של המחבר נמצאו כתבי יד רבים, ממחברים שונים ממקומות שונים, וזה כשלעצמו דבר לא מצוי. אבל בנוסף לכך, לפחות במקרה אחד ניתן להראות כי שיטה זו לא פעלה כראוי, וכפי שכתב בזה ר"ב דבליצקי. לאמור, המחבר מצטט מספר כתב יד, אלא שהמדובר בכתב יד שכנראה לא קיים כל עיקר.¹⁵⁸

אבל אין זה המקרה היחיד. ר"ב דבליצקי ציין, כי כתיבת חיבור בהעלמת שם מחברו וזמנו של החיבור באופנים דומים להפליא נמצא גם אצל רעו ועמיתו של ר' יוסף חיים, הלא הוא ר' אליהו מני אב"ד חברון בספרו כסא אליהו, ירושלים, תרכ"ה. מלבד שלא קרא את שמו על ספר זה, הרי שלפעמים הזכיר בו מחיבורי האחרונים הנדפסים, וכותב עליהם שהיו לפניו בכתב יד.¹⁵⁹ ועוד הגדיל לעשות בכותבו¹⁶⁰ "אעתיק לך בס"ד דברי מורי הגאון מהר"ח ז"ל בכת"י", והדברים לקוחים מספר נפש החיים למהר"ח מוואלאזין, ווילנא, תקפ"ד.¹⁶¹

- 157 שנת תמ"ב מוזכרת כשנה שבה התחיל לכתוב את ספרו, ולכן גם אם נניח שנפטר שמונים שנה מאוחר יותר, הרי מצאנו בספר ציטוטים מחיבורים שנדפסו מאוחר יותר, והמחבר מביאם מתוך כתבי יד.
- 158 ראה בעמ' תקצ, ואני כותב את דבריו בקצרה. בתורה לשמה סי' קיז נכתב: "ושוב ראיתי בחשובת הרא"ש ז"ל הנמצאת אצלינו בכ"י שאסף רבי יצחק מווילנא שנשאל בעיר קטנה שקבלו עליהם בחרם שישתיירו בכל יום ביישוב". כך גם בסי' שמ: "בתשובות שאסף רבינו יצחק מווילנא ז"ל מן הרא"ש ושאר קמאי ז"ל הנמצאים אתנו בכ"י כתוב שאלה א' מן הרא"ש ז"ל בראובן" וכו'. והנה תשובות הרא"ש הללו אינן אלא בקובץ של תשובות הרא"ש הנקרא 'בשמים ראש' שיצא לאור לראשונה בברלין בשנת תקנ"ג בידי ר"ש ברלין. כבר נקבע כי הקובץ זוייף בידי ר"ש ברלין, ואין בנמצא כתב יד כזה. ר"ב דבליצקי עוד האריך הרבה בזה, עיין בדבריו.
- 159 דבליצקי שם, עמ' תקפז, הערה 17; מבוא, עמ' 12, הערה 17.
- 160 כסא אליהו, מהר" אהבת שלום, ירושלים, תשס"ו, עמ' קנט, והביא שם דוגמאות נוספות, וגם הראה שמצינו בכגון זה גם בתורה לשמה.
- 161 כאנקרוטה בלבד אציין למחבר (של מאמר ולא של ספר) שחתם את שמו בצורה מיוחדת: בלי שם. ראה סיני, פה (תשל"ט), עמ' קצט. ידוע שהחותם הוא שאול ליברמן, ורמז לדבר שכל האותיות של 'בלי שם' נמצאות בשמו.

יז. מחבר ספר הלכתי חייב להזכיר את שמו כדי שיוכלו לדון עמו

ר' ישראל מאיר הכהן מראדין הדפיס את ספריו חפץ חיים ושמירת הלשון בעילום שמו, וכמו שכתבנו לעיל אות (יג). אבל בספרו משנה ברורה הוא כתב את שמו. על הסיבה לכך אנו שומעים מפי בנו:¹⁶²

על ספרו מ"ב [=משנה ברורה] רשם שמו על השער באמרו, הלא הוא ספר של הלכה אולי ימצאו משיגים על איזה דין וידעו לפנות אלי בעודני חי ואשיב להם להקים דברי, ואם באמת אין הדין עמי עכ"פ אתקן בהדפסה שני, ובאמת נתקן איזה דברים בחלק א' בהדפסה שני, לא אדע אם על ידי התעוררות מן החוץ או מעצמו מצא מה לתקן.

הרי לנו נימוק מדוע בספר הלכתי על המחבר להזכיר את שמו. לפי הסבר זה עולה כי אם המחבר נפטר, וספרו ההלכתי נדפס לאחר פטירתו, אין חובה להזכיר את שמו. אמנם ראינו לעיל כי יש סבורים, שבספר הלכתי יש חובה להזכיר את שם המחבר מנימוקים אחרים, שהם קיימים גם אם הספר נדפס לאחר פטירת המחבר.

יח. מחברים מגלים את שמם או מעלימים אותו מאוחר יותר

כתבנו לעיל, סעיף יד אות (ד), שרע"י שלזינגר מחבר לב העיברי, גילה את שמו בחלקו השני של הספר, ונימק מדוע החליט לגלות את זהותו. בסעיף טו ראינו שר"א דנציג גילה שמו במהדורה השנייה של חיי אדם. היו עוד מחברים שנהגו כך. אחד מהם הוא ר' פנחס אליהו הורוויץ, מחבר ספר הברית שהזכרנו לעיל, סעיף יד, אות (ג). במהדורת זאלקווא תקס"ז הוא גילה את שמו. הוא עשה כן לדבריו, מפני שהמדפיסים של מהדורה קודמת, ברין, תקס"א, אמנם הדפיסו את הספר בעילום שם המחבר, אבל הדפיסוהו בשיבושים רבים.¹⁶³ אמנם מ"מ זלאטקין כתב סיבה אחרת שבגללה גילה המחבר את שמו. אלו דבריו:¹⁶⁴

כשבא המחבר לארץ אשכנז למכור את הספר, אלה שבא עמו בדברים ותהו על קנקנו נוכחו שאין לו ידיעה ברורה מהמדעים הכלולים בחבור, ויחשדו אותו שאיננו המחבר האמתי של הספר ושהוא מתקשט בנוצות זרות, ועל זה אמר הר"ר צבי הירש אבד"ק ברלין, שאיננו בעל הברית אלא הסנדק.

זלאטקין לא כתב מקור לדבריו, ולא נתברר מאין שאב את הסיבה שאינה עולה בקנה אחד עם דברי המחבר. גם קשה לקבל את העובדה שלמחבר לא היתה ידיעה במה שכתב

162 מכתבי הרב חפץ חיים וכו' (לעיל הערה 96), עמ' 30.

163 ראה על כך בהקדמתו השנייה של המחבר.

164 שמות הספרים (לעיל הערה 31), עמ' 272. ר' רובינשטיין, 'הערות על ספר שם הגדולים החדש', הדרום, טז (תשכ"ג), עמ' 145, כתב שר' צבי הירש, שהיה אביו של בעל 'בשמים ראש', התייחס בלעג למחבר ספר הברית משום שהוא היה זה שכתב בספרו כי ספר בשמים ראש הוא מזויף.

בספרו. אמנם קיים סיפור דומה לכך,¹⁶⁵ אבל באופן שאינו סותר את דברי המחבר, והוא כנראה הסיפור האמיתי.

הרי לנו דוגמה נוספת לגילוי מאוחר מאת המחבר. ספר ערבי נחל השלם לרד"ש אייבשיץ, יצא לאור בירושלים בשנים תשנ"א-תשנ"ג. בפתח דבר חתם המהדיר את שמו בראשי תיבות: יא"א. בשלוש ההסכמות הנמצאות בספר נמחק שמו. אכן במהדורה שנדפסה בשנת תשס"ד, גילה המהדיר את שמו, ובסוף פתח דבר חתם: יצחק אייזיק אייכן. ברם, ההסכמות הן אותן ההסכמות שנדפסו במהדורה הראשונה, ולכן שמו אינו נמצא בהן.¹⁶⁶ דוגמה הפוכה לכך היא ספר מאיר עיני סופרים לר' דוב בער קראסיק, לבוב, תרכ"ד. בספר נמצאות הסכמות מאת ר' יוסף שאול נתנזון ור' שלמה קלוגר, שבהן נזכר שמו של המחבר. הקדמת המחבר מתחילה במלים: פתח ד'ב'ר'יי וכו'. יש כאן רמז לשמו: דב ב"ר יצחק. מהדורה שנייה של הספר נדפסה בוויילנא, תרנ"ט, בעילום שם המחבר. אמנם שתי ההסכמות ובהן שמו של המחבר נשארו כפי שהן. נשאלת השאלה מה ראה המחבר לאחר שלושים וחמש שנים להעלים את שמו. אפשר שהמחבר אכן רצה להעלים את שמו בספרו הראשון, אלא שהמדפיסים גילו את שמו ללא ידיעתו.

הבה נברר כיצד נהג המחבר בשאר ספריו. הספר הבא שהדפיס הוא הלכות עולם, זיטומיר, תרכ"ח. הספר מכיל ברובו חידושים על שלוש מסכתות, ולכל אחת מהן שער מיוחד. בשער הראשון, על מסכת ברכות, לא נדפס שם המחבר, אבל נאמר בו שהמחבר חבר גם את ספר מאיר עיני סופרים. לא זו בלבד, אלא שבהסכמה לספר שניתנה מאת ר' בצלאל הכהן מוויילנא נזכר שם המחבר. השער השני, על מסכת פסחים, דומה לשער הראשון, ואין אחריו הסכמה. השער השלישי, על מסכת חולין, דומה לקודמיו, אלא שנאמר בו ששם המחבר עולה לגימטריה של המלה פאר עם האותיות. אחר השער נדפסה הסכמה של ר' אהרן מטשרנוביל, שבה מפורש שם המחבר.¹⁶⁷ לחלק זה יש גם הקדמה

165 ר' משה חנוך ברשטיין בספרו אוצר פתגמים מחכמים, לונדון, תרס"ד, עמ' 17, אוח לו, כתב: "פעם אחת בא איש רמאי לפני הגאון ר' צבי הירש ז"ל אב"ד דלונדון ויתפאר לומר כי הוא המחבר מספר הברית, אבל הרב ידע כי מרמה הוא לו, יען כי ידע את שם המחבר האמיתי, ויכבדהו להגיד לו דברי חדושים מספרו, ויהי כאיש בלי דברים. ויאמר הרב הנ"ל אליו, אדמה כי אתה רק 'הסנדק' ולא בעל 'הברית'". בסיפור זה יש קושי, שהרי מדובר כאן על ר' צבי הירש ברלין שאכן היה רב בלונדון עד שנת תקכ"ג לערך, אלא שאז עדיין לא נדפס ספר הברית. כעשר שנים מאוחר יותר הוא נתמנה לרב בברלין עד לפטירתו בשנת תק"ס לערך. הסיפור מתאים לתקופת היותו רב בברלין, וכפי שאכן כתב זלאטקין. אפשר שבדברי ברשטיין נפלה טעות. אגב, ר"א איטינגא בספר שיחת חולין של ת"ח החדש, מונקאטש, תרס"ט, עמ' לט, אות יא, כתב סיפור זה בדומה לברשטיין, אלא שהרב הוא רב בבראדי. ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, ירושלים ותל אביב, חשל"ח, עמ' שלד; ר' יחיאל מיכל שטרן בספרו אוצר הידיעות החדש, ב, ירושלים, תשע"א, דף צג ע"א, כתבו את הסיפור כפי שכתבו זלאטקין, וכנראה הוא המקור לדבריהם.

166 שאלתיו לפשר הדבר, שהרי המעיין בספר רואה כאן סתירה מיניה וביה, והוא ענה כי ההסכמות המקוריות כבר אינן בידו.

167 כמו כן הודיע שם המחבר כי קבל הסכמות לספר מאת ר"ש נתנזון, ר"י אלחנן, וכן ממורי צדק בוויילנא הלא הם ר' יוסף ב"ר רפאל ור' בצלאל, אבל אין הוא מדפיסן.

מאת המחבר הפותחת אף היא במלים: פתח ד'ב'ר'י'. בשנת תרל"ג נדפס בוויילנא ספר טיב שמות גיטין, הכולל כמה קצורים של ספרים העוסקים בנושא זה, ובשער נכתב "מאת המחבר מאיר עיני סופרים והליכות"¹⁶⁸ עולם... ובסוף הקונטרס נדפס נוספות לזה ושתי תשובות אשר השיב המחבר הנ"ל וכו'. אכן נמצאות שם שתי תשובות, חתומות בשמו של המחבר. קשה אפוא לדעת מה שיטתו של המחבר בעניין עילום שם המחבר.¹⁶⁹

יט. יש אומרים שיש עניין להזכיר גם את מקום כתיבת החיבור

ר' זרחיה הלוי כתב בהקדמה לספר המאור: "קחה ספר כמו צהר תקימו, וכנר אל נתיבתך תשימו, ליצהרי זרחיה במגדל ירחי חברו לנס הרימו, לזאת מאור שמו, קרא לאות בעבור שמו ושם מקומו". נמצא כי ר' זרחיה רמז בשם ספרו "מאור" לשמו זרחיה, שגם הוא קשור לאור כמובן. את הספר הוא כתב בעיר לוניל, שפירוש שמה הוא ירח, ונמצא כי במלה "מאור" מרומז גם שם המקום שבו חיבר את הספר. בחיבורים שנמנו עד עתה לא ראינו מחבר שהלך בדרכו של ר' זרחיה, אלא כל מחבר הקפיד רק על הזכרת שמו.¹⁷⁰ אכן מצאנו שני פייטנים קדומים שכנראה הוסיפו לחתימתם גם את מקומם. הראשון הוא ר' אלעזר הקליר, שחתם את שמו: "אלעזר בירכי קליר מקרית ספר". החוקרים¹⁷¹ נחלקו אם קרית ספר היא מקום מושבו, או מקום מוצאו.¹⁷² ר' פינחס הכהן, פייטן ארצישראלי מאמצע המאה השמינית, הוסיף לשמו את המלה 'מכפרא', שמקובל לראותה כמקום מושבו.¹⁷³ מאוחר להם מצאנו את ר' יוסף טוב עלם, שחתם באקרוסטיכון: "יוסף טוב עלם בר שמואל מקריות לימודגס יגדל בתורת בוראו",¹⁷⁴ וכוונתו לעיר לימוד' שבצרפת. ר' אפרים בר' יצחק מרגנסבורג, שפעל באשכנז במאה השתים עשרה, חתם פעם אחת

168 בדפוס ראשון נדפס שם הספר: הלכות (ולא: הליכות) עולם, וכפי שכתבנו לעיל.

169 ספרו שער טהרה, וילנא, תרנ"ח, נדפס ללא שם מחבר, ובשער נכתב: "מאת המחבר ספר מאיר עיני סופרים וספר הלכות עולם וספר טיב שמות גיטין". הוא חיבר עוד ספרים, ודי לנו באלה.

170 יש לציין שר' שבתי דונולו הוא הראשון שציין בהקדמתו את עיר הולדתו, ראה עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 396, הערה 59. אמנם לא נתברר אם כתב בה את ספרו, או שזה היה במקום אחר.

171 הקליר פעל במאה השישית או בראשית המאה השביעית, שנים רבות לפני ר' זרחיה, שפעל במאה השתים עשרה. ראה לעיל הערה 138.

172 ראה ע' פליישר, 'עניינים קיליריים', חרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 294-295, שסבור כי 'מקרת ספר' הוא כינוי של הקליר למקום מושבו, שהיא ציפורי. לדעת מ' מלאכי, 'הפייטן אלעזר הקליר - לחקר שמו ומקומו' (בחוץ: באורח מדע, מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי, בעריכת מ' מלאכי, לוד, תשמ"ו), עמ' 541-543, קרית ספר הוא מקום ליד חברון, והוא מקום מוצאו של הקליר.

173 ראה פיוטי רבי פנחס הכהן, מהד' ש' אליצור, ירושלים, תשס"ד, מבוא, עמ' 4. לדבריה, ר' פנחס הוסיף את המלה 'מכפרא' רק בפיוט אחד, וזה היה כנראה בהשפעת הקליר, שאף הוא ציין באותו פיוט את מקומו. בהערה 22 הוסיפה אליצור, שר' פנחס לא עשה כן מפני שכנראה ישב רוב ימיו במקום אחד. השווה עם ש' אליצור, 'לקורות הגאונות במאה השמינית: הספר על ראש הישיבה בארץ ישראל', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 327-324.

174 פעל בצרפת במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. המדובר הוא ביוצר לשמחת תורה, 'אדון שח ארוכה', נמצא במתוזר לסוכות, מהד' גולדשמידט, ירושלים, תשמ"א, עמ' 344-351.

באחד מפיוטיו:¹⁷⁵ "אפרים בן יצחק בן אברהם זקן מרגנשבורק", ופעם שנייה: "אפרים בר רבי יצחק הקטן חזק מרגנשבורג". ר' יצחק השניירי, פייטן פרוכנסאלי מתחילת המאה השלוש עשרה, חותם: "אני יצחק השוכן בהר שנייר", "השוכן בהר שנייר חזק", או באופן חריג בהחלט: "אני יצחק ש"ץ חזק ברבי יהודה הכ"מ ברבי נתנאל רי"ת השוכן בהר שנייר, בשנת תתקס"ח לחשבון עולם, במגדל מלנצנה".¹⁷⁶ אולם בשעה שיצא ממקומו לברצלונה שבמדינת קטלוניה הוא חותם: "אני יצחק בר יהודה בר נתנאל חזק, בברצלונה בבית הנשיא מכיר".¹⁷⁷

ר' ברכיאל איוב קפמן קרא לספרו 'לב אדם', ואחת הסיבות לכך היא:¹⁷⁸

כי בחפשי על אותיות לב אדם ראיתי היות שמי ושם עירי נכנס בהם בראשי תיבות, כי שמי הוא ברכיאל איוב ושם עירי הוא קסאל מאיורי מגבול קרימונא אשר כלומברדיא אחת מגלילות איטאליא המדינה, והנה נאמ' בראשי תיבות על ה' אותיות 'לב אדם' שהוא שם הספר ה' תיבות 'למוד ברכיאל איוב דקסאל מאיורי'.

אמנה עתה כמה מחברים שפעלו בתקופת הדפוס, ומצאו לנכון לציין את שם עירם. נציין כאן לדברי ר' נפתלי אשכנזי בהקדמתו לספרו אמרי שפר, ויניציאה, שס"א:

קראתיו אמרי שפר על שם שעיקר יסודתו מהררי קדש ההר חמד אלהים לשבת, הלא היא העיר המהוללה ארץ מולדת[ני] צפת תוכב"א, אשר הורתי ולידתי היתה שם בקדושתה, ושם כל ימי גדלתי בין החכמים... ויען שזכות גרסא דינקותא מתורת ארץ ישראל היא שעמדה לי קראתיו על שם עירי אשר שמי בקרבה כי שמי ושם עירי שוים צפ"ת נפתל"י חושבניה דדין כחושבניה דדין אל השערה ולא יחטיא...

ועוד האריך הרבה בזה.

על כך נוסיף את שהבאנו לעיל והיא הקדמת ר"א דנציג בעל חיי אדם, שציין את שם עירו.¹⁷⁹ כן נהג גם ר' יהודה כץ בספרו יום תוכחה, אלטונא, תק"ה.¹⁸⁰ כן נהג גם ר' גדליה משה ב"ר צבי הירש הלוי שכתב:¹⁸¹ "ורשמתי את שמי ושם אבי ושם עירי בראשי החרוזות הראשונים". ואכן מתקבל שם: "הכותב גדליה משה בן מהר"ר צבי הירש הלוי

175 א"מ הברמן, 'פיוטי רבינו אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורק', בתוך: ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ד, ירושלים-ברלין, תחר"ץ, עמ' קכה.

176 ב' בר תקוה, פיוטי רבי יצחק השניירי, רמת גן, תשנ"ו, עמ' 122-123, 201-203, 195-207, בהתאמה. וראה גם במבוא עמ' 29-32.

177 שם, עמ' 180-184. את המידע על הפייטנים קבלתי מרי"י סטל, ותודתי נתונה לו בזה.

178 א' בראל, 'בין פילוסופיה לקבלה', קבלה, יא (תשס"ד), עמ' 206. ר' ברכיאל פעל במפנה המאות ה-15 וה-16. תודה לר"מ שפרבר על מקור זה.

179 ראה לעיל הערה 138.

180 בהקדמתו דף ג ע"ד כתב כי אחד הטעמים לשם ספרו הוא: "כי מספר יום תוכחה עולה בגימטרי' שמי ושם אבא ושם עירי בדרך חתימתי כזה יהודה בהר"ר יחזקאל כ"ץ מליסא".

181 חמד משה על הלכות שבת, לובלין, תרל"ד, בהקדמה.

מיאנאווא חזק ואמץ". בדומה לו מצאנו גם בדברי ר' משה ב"ר שבתי שעפטיל, בספרו דרש משה,¹⁸² ווילנא, תרס"ג.¹⁸³

אלא שכל המחברים הללו לא הזכירו בדבריהם את דברי בעל המאור. לכן אין לנו יודעים אם ראו לנכון ללכת בדרכו אף שלא הזכירוהו, או שחשבו כי כדי לזהותם אין די בשם בלבד, אלא יש להוסיף את שם העיר כפי שנהוג בכתיבת גט ועוד.

אבל יש מחברים שהזכירו כי ראו לנכון ללכת בדרכו של בעל המאור. כן מצאנו כי ר' אריה זאב גורביץ, ראש ישיבת בית יוסף בגייטסהאד שבאנגליה, כתב בהקדמת ספרו ראשי שערים על יבמות, ירושלים, תשל"א, את הדברים הבאים:¹⁸⁴

אמרתי לקרוא את שם הספר "ראשי שערים" מלבד מה שיש בהשם תיאור מהותו של הספר, כי הם שעורים פותחים שערים לכל מתחיל... עוד יש בהשם הזה שם המקום בו זכיתי להגיד שיעורים אלה בישיבה הק' פה עיר גייטסהדד Gateshead באנגליה,¹⁸⁵ וכבר כתב בעל המאור בהקדמתו שקרא ספרו בשם המאור כדי להזכיר שם המקום בו חברו, ואף יש בו בגמטריא שמי ושם אבי מורי ז"ל והוא אריה זאב בן אד"א¹⁸⁶ מו"ר משה אהרן.

ר' מנחם מנדל שוימר כתב בהקדמת ספרו את הדברים הבאים:¹⁸⁷

ומה שקראתי שם הספר 'ברכות המצוות כתיקונן'... ומה גם כשעשיתי חשבון הגימטריא כדי לרמז שמי ושם עירי בשם הספר כמבואר בהקדמה מבעל המאור על הש"ס, שיש לרמז בשם הספר את שם המחבר ועירו; נוכחתי לדעת שתיבות מנחם מנדל ב"ר הרה"ח יונתן בנימין שוימר שליט"א מעיר אשדוד גימטריא 1811, וכן יוא חשבון המדויק שם הספר ברכות המצוות כתיקונן.

182 בראש ההקדמה הודיע המחבר כי בסופה חתם בשמו ושם אביו ושם עירו, אבל לא נמצא כן. אמנם לאחר מכן נמצא שיר שבראשו כתב המחבר: "ובראשי החרוזים חתמתי שמי ושם אבי ז"ל משה בן שבתי שעפטיל ז"ל ושם עיר מולדתי, וגם רמזתי מהותו של החבור בחרוזים".

183 ניתן לצרף לכאן את שמצאנו בשער ספרו של ראי"ל קוואק, מלאת אבן, ורשא, תרמ"א-תרמ"ה: "אם כי המחבר העלים שמו, מטעמים הכמוסים עמו, חש למען הקים דברי חכמי הרזים, וקרא שם המחברת מקבילות להיות בשמו אחוזים, אשר שם האחד משמו עם שם הורתו חרוזים, בראשי תיבות אב"ן רמוזים, ושמו וכנויו ועיר מולדתו החתום והגלוי, כחשבון מספר אותיות מלא"ת אב"ן יעלו, אם יחובר ויחדו עם מספר התיבות שהם שתיים, או בהוכפל אות הבי"ת שכתובת אבן ויתחשב פעמים, כאשר מרועה אבן ישראל מתורגם בכפלים". אין כאן המקום לפתור את דברי המחבר, אבל לנו רואים כי צירף לחידתו גם את שם עירו.

184 עמד על כך ר' אברהם דוב בורשטיין, הכתב והמכתב, ירושלים, תשנ"ז, עמ' רמה, הערה י. הוא הסביר כי עשו כן כדי שלא יתחלף עם מישהו אחר ששמו כשמו.

185 כלומר שמשמעות השם באנגלית היא כפי שקרא לספרו.

186 = אדוני אבי. דומה שלא מצאנו ראשי תיבות אלו במקום אחר, אלא המחבר הוא שחירשם כדי שהגימטריה תעלה יפה (ראשי שערים = אריה זאב בן אד"א מו"ר משה אהרן).

187 ר' מנחם מנדל שוימר, ברכת המצוות כתיקונן, אשדוד, תשנ"ב, הקדמה.